

«OBRA COMPLETA» DEL PARE MIQUEL BATLLORI

Un cop acabada l'«Obra Completa» del pare Miquel Batllori, la direcció de la revista Analecta Sacra Tarraconensia ofereix en les seves pàgines una recensió de cada un dels volums de l'obra batlloriana. La revista ho fa també a tall d'homenatge a qui en fou col·laborador i investigador a la Biblioteca Balmes de Barcelona.

Miquel BATLLORI, *De l'Edat Mitjana*. Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). Pròleg de Jordi Rubió, *Obra Completa*, vol. I, València, Tres i Quatre, 1993 «Biblioteca d'Estudis i Investigacions»: núm. 18, 503 p.

Miquel BATLLORI, *Ramon Llull i el lul·lisme*. Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). Pròleg d'Albert Hauf, *Obra Completa*, vol. II, València, Tres i Quatre, 1993 «Biblioteca d'Estudis i Investigacions»: núm. 19, 519 p.

Miquel BATLLORI, *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*. Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). Pròleg de Giuseppe Tavani, *Obra Completa*, vol. III, València, Tres i Quatre, 1994 «Biblioteca d'Estudis i Investigacions»: núm. 20, 443 p.

Miquel BATLLORI, *La família Borja*. Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). Pròleg de Pierre Mesnard, *Obra Completa*, vol. IV, València, Tres i Quatre, 1994 «Biblioteca d'Estudis i Investigacions»: núm. 21, 297 p.

Cal començar agraint a l'editorial Tres i Quatre de València i als responsables acadèmics de l'empresa, Eulàlia Duran i Josep Solervicens, la

dedicació i la tossuderia que ha fet possible la publicació de la sèrie íntegra dels 20 volums que constitueixen l'*Obra Completa* del pare Miquel Batllori (1909-2003), una tasca que ha durat uns deu anys i que ha pogut arribar pràcticament a la fi en vida de l'autor. Els quatre volums que se m'han assignat per ressenyar, tot i la varietat i riquesa de continguts, constitueixen tan sols una petita part dels interessos historiogràfics de Batllori; de tota manera hi ha dos temes estrella: Llull (vol. II) i els Borja (vol. IV). En canvi, el vol. I de la sèrie reuneix materials miscel·lanis relacionats amb la cultura catalana dels segles XIII al XV de natura molt diversa i, tot i la seva vàlua inequívoca, de caràcter menor. Vegem-ho.

El pròleg de Jordi Rubió (1887-1982) és òbviament un muntatge editorial, ja que es tracta de la reproducció parcial del que el 1958 va encapçalar els *Vuit segles de cultura catalana a Europa*, de l'editorial Selecta de Barcelona. S'hi explicita el que defineix l'essència de la labor investigadora del pare Batllori: l'habilitat de descobrir inèdits, capaços d'alterar els coneixements establerts, en biblioteques i arxius ja prèviament examinats per altres investigadors i la destresa d'inserir aquelles peces inconnexes al lloc on recobren un significat i donen nova vida al coneixement històric general. El primer text recollit, de 1988, repassa descriptivament «La cultura escrita [als temps de Jaume I]» (pp. 3-18) dins d'una sèrie d'estudis encarregats per celebrar el 750^e aniversari de la conquesta de València. Un caràcter semblant té el treball següent, «Història político-religiosa: la intervenció de Sant Ramon de Penyafort» (pp. 19-34), també un discurs de centenari, que analitza l'activitat política del sant dominicà d'acord amb les darreres aportacions de la bibliografia. Més recent (1991) i fins aleshores inèdit és «La Mediterrània en la cultura catalana al pas del segle XIII als segles XIV i XV. Tres sondeigs: Llull, Vilanova, Muntaner» (pp.35-50), que té la gràcia de citar opinions insòlites a propòsit de la cultura catalana antiga, recollides de contactes personals de l'autor. Les «Repercussions culturals i sociològiques del Cisma d'Occident en la Corona d'Aragó» (pp. 51-66) és una ponència de les Jornades sobre el Cisma d'Occident que Josep Perarnau va organitzar el 1979, amb discussió inclosa. El primer volum de la *Història del País Valencià*, Barcelona, Edicions 62, 1989, inclou un apartat descriptiu sobre «La cultura escrita de 1238 a 1520», que retrobem a les pp. 69-98 del vol. I. En ocasió de la investidura com a doctor honoris causa per la Universitat de València el 1975, Batllori va dissertar sobre «Alguns moments d'expansió [de la història i cultura valencianes]», que ocupen les pp. 99-114 del vol. I; el text parla dels temps d'Arnau, a cavall dels segles XIII i XIV i dels primers anys del XVI, a l'entorn de la família Borja. La sèrie inicial de petites monografies es tanca amb una aportació a la història local, «La pervivència popular de sant Vicent Ferrer a Agullent» (pp. 115-142), que remunta als anys 1929-1933 i que exhuma documents

històrics i de la tradició popular relacionats amb la localitat de la vall d'Albaida, entre ells uns goigs de sant Vicent.

Els editors han reunit en el cinquè apartat del vol. I cinc treballs dedicats a la descripció de manuscrits d'interès per la cultura catalana. El titulat «Els manuscrits conservats a la Biblioteca Nacional torinesa» (pp. 145-169) ha estat revisat per Batllori seixanta anys després de la publicació, ja que el fons estudiat recull obres fonamentals d'Eiximenis, sant Vicent Ferrer, Ramon Llull i Arnau de Vilanova (alguns es van cremar a l'incendi del 1904). «Dos còdexs catalans a la Biblioteca Reial de Torí» (pp. 171-186) s'ocupa d'una còpia no registrada anteriorment del *Liber pastoralis* d'Eiximenis i d'un text de falconeria del xv en italià, atribuït a tal Lluís de Besalú, falconer del Magnànim. Es tracta del resum que Joanne Pietro de Belbasso de Vigevano va fer de l'original català perdut (Lluís Cifuentes, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i al Renaixement*, Barcelona-Palma, Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears, 2001, p. 156). «Dues cartes dialectals mallorquines del segle xiv-xv a la Biblioteca Vaticana» (pp. 187-197) reproduceix dos breus epístoles amb diversos problemes gràfics, entre ells el de la representació de la vocal neutra tònica. «Un devocionari català del segle xv a Bolonya» (pp. 199-216) transcriu diverses oracions en català del segle xv relacionades amb els pecats capitals, el credo, alguns passatges evangèlics i lloances marianes. «Un llibre de manescalia a Bolonya» (pp. 217-265) estudia la llengua i edita breus fragments d'un manual d'hipiatria, fet a base de receptes extretes d'altres textos més sistemàtics (Cifuentes, *op. cit.*, p. 151).

«La cultura catalano-aragonesa durant la dinastia de Barcelona (1162-1410): nous corrents de recerca de 1940 a 1962» (pp. 269-362), originàriament una ponència del Congrés d'Història de la Corona d'Aragó de 1962, és un panorama articulat d'una vintena d'anys d'estudis sobre les ciències i les arts de mitjan segle xii a principis del xv, amb un ambició rerefons teòric de periodització i interpretació històriques. Es defineix el terme cultura, s'analitza el marc polític, econòmic i social i es repassen els repertoris documentals i les històries parcials de la filosofia, la política i la literatura, tenint en compte el plurilingüisme de la Corona d'Aragó medieval. Segueix el tractament de les institucions culturals (monestirs, escoles, universitats) i una mirada a les ciències de la natura i de l'home, i a la teologia. Arnau de Vilanova i Ramon Llull mereixen un capítol a part. Un altre està dedicat als escriptors dels ordes mendicants, i un altre als gèneres literaris (teatre, poesia i prosa històrica). S'atorga una atenció preferent (pp. 333-246) a l'Humanisme i el Renaixement, com a fenòmens presents abans de 1410, tot invocant «la terminologia aclaridora de Hegel». Es parla d'un Humanisme català «de minories», que es veu clarament desvinculat de l'Humanisme espanyol dels temps dels Reis Catòlics. El sector valencià

de l'Humanisme català, d'altra banda, «entra ben aviat en la darrera fase retòrica de descomposició» (és una al·lusió a Joan Roís de Corella, que d'ençà de 1990 s'ha verificat que és un dels models de la prosa de Joanot Martorell). Hi ha més aportacions teòriques al treball que, igual que aquesta, han envellit amb el temps, com el propi Batllori preveia amb perspicàcia, quan va escriure que la recerca futura «potser obligarà a revisar, i certament a completar, els esquemes històrics que estem habituats a considerar com una adquisició definitiva». La llarga ponència encara dedica uns apartats a les belles arts i a la música amb un gest integrador de tots els vessants culturals del més gran interès.

El vol. I encara conté dos estudis de conjunt sobre l'espiritualitat catalana medieval (pp. 347-354), sobre la història de l'Església a Itàlia (pp. 355-370) i sobre bibliografia italiana històrica d'interès per a la península ibèrica (pp. 371-375). L'aplec de notes crítiques de les pp. 379-458 recull estudis breus, generalment del gènere ressenya, que puntualment inclouen dades i observacions valuoses. La recuperació d'aquests materials es pot dur a terme gràcies a l'índex de noms de les pp. 469-499. Per contra, la nota editorial de les pp. 459-463 dóna raó de les operacions de traducció, actualització o supressió que els editors han dut a terme d'acord amb les orientacions de l'autor. Tots els quatre volums estan dotats d'apartats semblants, en què és dóna raó de les operacions editorials dutes a termes i d'índexs de noms, que mai no agraiem prou.

El vol. II aplega els estudis lul·lians de Batllori i porta un pròleg d'Albert Hauf, que en descriu l'organització i en glossa els mèrits. Hom ha distribuït els materials en quatre apartats: «Estudis biogràfics» (pp. 3-95), «La producció escrita de Ramon Llull» (pp. 97-220), «El lul·lisme» (pp. 221-465) i «Notes crítiques» (pp. 469-484), dels quals el tercer és el que manté millor l'actualitat, com ho demostra la reedició: *Il Lullismo in Italia. Tentativo di sintesi*, ed. Francesco Santi i Michela Pereira; trad. Francisco José Díaz Marcilla, «Medioevo» 8 (Roma: Scuola Superiore di Studi Medievali e Francescani, 2004).

Les primeres 93 pàgines del vol. II contenen una introducció a Llull redactada el 1960 i posada al dia en diferents ocasions successives, operacions que no aconsegueixen de situar el discurs globalment a l'alçada de la investigació dels darrers quaranta anys. S'ha de tenir en compte que en aquest lapse de temps han aparegut una trentena de volums d'obres llatines de Llull dintre de la sèrie *Raimundi Lulli Opera Latina* del *Corpus Christianorum* i un número important d'aportacions filosòfiques i intepretatives, que conviden a introduir matisos i a repensar plantejaments (cf., per exemple, Anthony Bonner, «Recent Scholarship on Ramon Lull», *Romance Philology*, 54 (2001), p. 377-392). Això no desmenteix, de cap manera, la pertinència i l'agudeses de les observacions sobre problemes

biogràfics lul·lians de l'autor; vegeu, per exemple, «Certeses i dubtes en la biografia de Ramon Llull», pp. 83-86.

Segueixen una introducció a la filosofia lul·liana de 1984, p. 97-115, destinada a fer comprensible sobretot l'*Art breu* de 1305; una presentació del pensament pedagògic de Llull, escrita per a un manual de 1992, p. 117-147, i tres presentacions d'obres literàries, pensades per a encapçalar les respectives edicions del *Llibre de l'orde de cavalleria*, el *Llibre d'amic e amat* i el *Llibre de meravelles*, pp. 149-173. A partir de la p. 175, en canvi, hom pot llegir quatre assaigs erudits sobre punts concrets de la transmissió de l'obra de Llull, el primer de 1964, i els altres tres dels anys trenta, clarament vinculats a les tasques de recerca de Batllori a les biblioteques italianes en aquell període.

«El Lul·lisme a Itàlia. Esbós de síntesi», p. 221-335, és el treball més famós i conegut de Batllori sobre Llull. Va ser redactat el 1943 i interpreta dades recollides bàsicament per ell mateix: va representar l'inici d'un nou camp de recerca. Batllori analitza en primer terme els contactes personals de Llull a Itàlia (Roma, Gènova, Nàpols, Pisa, Venècia, Messina), i després examina algunes fonts manuscrites en relació a la producció local, especialment les de caràcter apòcrif. Això li permet de determinar uns períodes i de caracteritzar-los, des dels temps de Llull al segle xx. A la saga d'aquesta aportació de Batllori s'han escrit molts llibres i assaigs, per exemple sobre el pseudolul·lisme alquímics (Michela Pereira) o sobre la tradició manuscrita (Francesco Santi). Heus ací una aportació posterior a la data del volum que comentem: Albert Soler i Llopart, «*Vadunt plus inter sarracenos et tartaros: Ramon Llull i Venècia*», *Intel·lectuals i escriptors a la baixa Edat Mitjana*, ed. Lola Badia i Albert Soler, Barcelona: Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, p. 49-68.

Els apartats relatius a «El lul·lisme del Renaixement», p. 337-392 i a «El lul·lisme del Barroc», p. 393-467, recullen petites monografies escrites en ocasió de congressos, de recensions de llibres o publicades en revistes especialitzades (*EL*, *AST*). S'editen i s'interpreten textos inèdits i es proposen visions històriques de conjunt. Les «Notes crítiques» del darrer apartat són majoritàriament ressenyes de llibres destacats.

El vol. III porta un pròleg de Giuseppe Tavani, que glossa el mètode historiogràfic de Batllori amb exemples relatius a Llull. El volum està dedicat, però, íntegrament a Arnau de Vilanova. La nota editorial, p. 416, adverteix que alguns materials del nostre autor sobre el famós metge es poden llegir al vol. I (vegeu més amunt) o han estat destinats a d'altres indrets de l'*Obra Completa*, tot i així, el volum és força dens i extens. Els treballs estan agrupats en set apartats, dels quals el primer, «Trajectòria personal», p. 3-150, tracta de qüestions biogràfiques. El primer assaig, publicat a *AST* el 1947, en col·laboració amb Joaquim Carreras Artau,

comença criticant un llibre de M. René Verrier, i esdevé una aportació fonamental sobre Arnau, ja que està basat en una regesta de vint-i-un documents que aclareixen dubtes sobre la pàtria i la família del personatge estudiat, especialment pel que fa referència al nebot, també metge, Ermengol Blasi. El segon treball biogràfic, publicat per Batllori tot sol també a *AST* el 1949, tracta de la vinculació familiar d'Arnau amb Occitània a través d'una nova regesta, aquest cop d'onze documents procedents dels Arxius Departamentals de Marsella, que complementen les aportacions del llibre de Verrié criticat al treball anterior. A la p. 86 es formula la hipòtesi sobre els orígens del llinatge d'Arnau: la família hauria estat de jueus conversos de la localitat occitana de Vilanova-Vence, traslladats al regne de València després de la conquesta de Jaume I, on el nostre metge es troba àmpliament atestat. Malgrat tot, els vincles amb Occitània subsisteixen com ho mostren els documents publicats. El darrer treball del bloc també va veure la llum a *AST* el 1950 i parteix de la revisió d'un nou treball de Verrié sobre Arnau, que manipula i interpreta els documents de manera que la seva relació amb el món catalano-valencià quedi en un segon pla. L'erudició de Batllori i el seu control de les fonts primàries permeten de matisar determinats judicis capciosos.

El segon apartat, «La producció escrita», ocupa les p. 159-257 i correspon a les dues introduccions dels volums 53-54 i 55-56 d'«Els Nostres Clàssics», de 1947, que contenen l'edició de les *Obres catalanes* d'Arnau; les teològiques són al primer i les mèdiques, al segon. Es tracta de treballs de síntesi i interpretació pioners en els seus respectius terrenys i que han estat la base del coneixement sobre Arnau durant dècades. Com els propis editors indiquen a la nota de la p. 151, cal completar la llista de les obres teològiques d'Arnau amb l'*Alia informatio beguinorum* publicada per Josep Perarnau el 1987. La bibliografia sobre Arnau ha experimentat un salt qualitatiu en els darrers anys, sempre a partir de la base d'aquests primers estudis de Batllori. Això és especialment rellevant pel que fa l'obra mèdica que ha estat objecte d'edicions crítiques sistemàtiques per part d'un equip fundat per L. Garcia Ballester, J.A. Paniagua i M. McVaugh, les *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, que van començar a sortir el 1975 i que encara estan en curs de publicació. El tom X.1 de la sèrie conté una edició del *Regiment de sanitat* d'Arnau (1996), que compta amb nous testimonis manuscrits i un coixí important d'erudició sobre història de la medicina. És impressionant comprovar els encerts dels treballs de Batllori escrits amb pocs mitjans i sense pràcticament precedents. El 2004 ha aparegut el primer lliurament de les *Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia*, promogudes per Josep Perarnau.

El tercer apartat, p. 259-283, conté dos estudis, un sobre l'antitomisme d'Arnau i un altre sobre les fonts del *Regiment de sanitat*. El quart apartat,

p. 285-299 és una bibliografia sobre Arnau publicada el 1954, que convé completar, com es diu a la nota de la p. 285, amb la del volum sobre els escrits espirituals, de Francesco Santi, publicat el 1987. Òbviament no es pot comptar sobre l'atemporalitat d'una bibliografia; ja s'ha parlat més amunt de l'aparició dels *AVOThO*.

El cinquè apartat, p. 302-344, tracta de les relacions entre Ramon Llull i Arnau de Vilanova. S'hi agrupen tres escrits: un de 1959, que versa sobre les relacions de tots dos amb les ciències orientals als segle XIII, un de 1975 sobre materials profètics, i un de 1942 sobre manuscrits pseudo-lul·lians i arnaldians de biblioteques italianes. Aquest darrer treball conté un repertori de fonts manuscrites.

El sisè apartat, pp. 345-389, dedicat a l'arnaldisme, consta de dos treballs, un de 1989 sobre profecies d'Arnau de Vilanova i Joan de Rocatallada, i un de 1934, sobre una correspondència erudita del segle XVIII relativa a l'autenticitat d'alguns escrits atribuïts a Arnau. El setè apartat, p. 391-414, aplega introduccions, pròlegs i ressenyes.

El vol. IV de l'*Obra completa* de Batllori, dedicat a *La família Borja*, porta un pròleg de Pierre Mesnard, extret d'una publicació de 1959, que subratlla l'enèrgica passió de Batllori per la «recerca històrica naixent» i el seu disgust per les «discussions purament teòriques, sobre un fons històric ja explorat». Mesnard també aïlla, citant el propi Batllori, el centre viu de l'interès que té la família valenciana del papa Alexandre VI: «de la nissaga de Roderic de Borja havia de sortir el tercer general de la Companyia; en la seva cort pontifícia de Roma, el català, en la seva variant valenciana, fou per darrera vegada llengua àulica». La història del jesuïtes i la devoció per la llengua i al cultura catalanes van ser sens dubte dos dels principals estímuls que van guiar la immensa labor de Batllori.

El conjunt dels treballs sobre la família Borja estan agrupats en quatre apartats. El primer, p. 1-141, és de molt el més extens i reuneix cinc estudis elaborats a partir de documentació inèdita. El primer treball, de 1972, és una presentació de conjunt de la família des del segle XIII al XVI, amb els corresponents quadres genealògics, pensada com a estudi introductori del *Diplomatari* dels Borja elaborat per Lluís Cerveró. La quantitat de materials posats a contribució és extraordinària a causa de la riquesa dels arxius familiaras i públics. El segon treball, en col·laboració amb Lluís Cerveró és una comunicació al Congrés d'Història de la Corona d'Aragó de 1976, que tracta de l'establiment en terres valencianes del comte Dionís d'Hongria, vingut amb el sèquit de la reina Violant. Algunes de les seves possessions van pertànyer després a la família Borja. El tercer treball, de 1274, s'ocupa del llinatge Escrivà, famós a causa de la hipòtesi de Coll Alentorn segons la qual el cronista Desclot n'hauria estat membre. El treball de Batllori posa a contribució un nombre important de documents que

il·lustren la presència dels Escrivà per tot el regne de València a partir del *Llibre del Repartiment*, i anota les viculacions familiars amb els Borja al segle XIV. El quart text correspon a dos articles d'enciclopèdia redactats el 1972, respectivament sobre els papes Calixt III i Alexandre VI. El cinquè treball és un estudi sobre l'ascendència familiar de sant Francesc de Borja, tercer duc de Gandia, publicat originalment en llatí el 1957.

El segon apartat, p. 144-168, conté tres treballs d'història de la llengua, relacionats amb l'ús del català a la cúria romana durant els pontificats de Calixt III i Alexandre VI. En primer lloc, una ponència al Congrés de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes de Roma 1982, que comenta i analitza algunes mostres de correspondència privada en català i desfà molts dels equívocs que l'envolten. El segon i el tercer tracten del mateix tema; l'un és una breu nota de 1956 i l'altre, una comunicació al Congrés d'Història de la Corona d'Aragó de 1952.

El tercer apartat, pp. 169-242, dedicat a «La política d'Alexandre VI», conté quatre treballs, dels quals el primer és el discurs d'entrada de Batllori a la Real Academia de la Historia de Madrid (1958); s'hi reuneix una regesta de 12 documents que il·lustren les relacions de la cort papal amb la Corona d'Aragó entre 1492 i 1498, marcades per l'acostament o l'allunyament d'Alexandre VI i del seu fill amb França. El segon treball és una breu comunicació sobre les relacions d'Alexandre VI amb Alfons II de Nàpols, de 1968. El tercer és una nota sobre bibliofília, publicada a l'homenatge a Tamaro De Marinis (1964). El quart, de 1959, estudia dues cartes d'un legat d'Alexandre VI sobre afers polítics. Les notes crítiques de les pp. 245-260 apleguen ressenyes de llibres de pes dedicats als Borja.

Lola BADIA

Miquel BATLLORI, *De l'Humanisme i del Renaixement*. Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). Pròleg d'Eulàlia Duran, *Obra Completa*, vol. V, València, Tres i Quatre, 1995 «Biblioteca d'Estudis i Investigacions»: núm. 22, 454 p.

Miquel BATLLORI, *Baltasar Gracián i el Barroc*. Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). Pròleg de Ceferino Peralta, *Obra Completa*, vol. VII, València, Tres i Quatre, 1996 «Biblioteca d'Estudis i Investigacions»: núm. 24, 624 p.

Miquel BATLLORI, *La Il·lustració*. Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). Pròleg d'Antoni Mestre, *Obra Completa*,

vol. IX, València, Tres i Quatre, 1997 «Biblioteca d'Estudis i Investigacions»: núm. 26, 564 p.

Els volums V, VII i IX de l'Obra Completa del pare Miquel Batllori presenten notables elements comuns. De la seva lectura global se'n desprèn una panoràmica de conjunt de la vida cultural en els segles moderns. Batllori hi estableix una relació constant entre tres àmbits d'estudi –Catalunya, Espanya i Europa–, que permet identificar un devesall de contactes i d'influències. Els tres volums apleguen, a més, diversos treballs de contingut general, en què Batllori fixa la seva mirada, sempre original, sobre aspectes amplis de la història de la cultura, com ara els relacionats amb la periodització i la conceptualització dels grans corrents que ja apareixen ressenyats en els títols respectius: Humanisme, Renaixement, Barroc i Il·lustració. Des d'aquesta perspectiva, els tres volums són, probablement, els menys acotats a una recerca històrica positiva –i, doncs, els de caire més volgudament sintètic i interpretatiu.

El mateix Miquel Batllori es presentà, el 1959, en iniciar els seus estudis sobre Baltasar Gracián, com «un medievalista i un estudiós del segle XVIII» (OC, VII, 263). La dedicació reiterada al jesuïta aragonès desmentiria, de fet, aquesta definició personal, que caldria ubicar més aviat dins la figura retòrica coneguda com a «captatio benevolentia», tan ben apresada als noviciats de la Companyia d'aleshores i de sempre. Tanmateix, i deixant de banda el cas de Gracián, cal reconèixer aquest caràcter generalista, comú als volums que ressenyem, que contrasta amb el més pròpiament erudit dels dedicats a les diverses línies de recerca medievals (Ramon Llull i Arnau de Vilanova, els Borja, vols. II-IV de l'OC), als jesuïtes expulsats del XVIII (vols X-XIII de l'OC) o a les relacions entre Església i Estat durant la Segona República (vol. XVIII de l'OC).

Fóra un error creure, però, que es tracta de textos menors dins del conjunt de l'obra batlloriana. D'una banda, perquè, com és prou sabut, Batllori defuig sempre el tòpic i la vulgaritat i ens regala, fins i tot en els llocs més insospitats, aportacions precioses i precises que resulten de gran interès. D'altra banda, perquè, des dels seus vastíssims coneixements generals, l'autor estableix sempre connexions i relacions originals, com s'esdevé al volum V, en creuar les aportacions culturals de la Corona d'Aragó i dels grans centres intel·lectuals d'Europa –en una i altra direcció, com queda reflectit en els articles dedicats a la influència de l'erasmisme en terres catalanoaragoneses, però també a Joan-Lluís Vives, aleshores la nostra figura més potent en l'àmbit internacional. En aquest mateix sentit, resulta d'especial interès el volum IX, en què Batllori assaja una visió de conjunt de la dinàmica cultural del segle XVIII amb el bagatge previ que van constituir els treballs dedicats a diverses personalitats intel·lectuals de

l'exili jesuític -cosa que suposà també un enriquidor viatge personal a través de diversos àmbits geogràfics, en especial la península Ibèrica, Itàlia i Llatinoamèrica-. També, pel que fa al volum VII, la recerca en la vida i l'obra de Baltasar Gracián -el jesuïta incòmode per qui sentí una gens dissimulada empatia- s'entrecreu constantment amb l'estudi de la vida de la Companyia a la Corona d'Aragó en temps dels Àustries, i, encara, de l'actuació de l'orde durant la guerra dels Segadors.

En aquesta perspectiva de conjunt dels volums ressenyats, no ens podem estar de valorar la tasca d'Eulàlia Duran i de Josep Solervicens, respectivament directora i coordinador de l'Obra Completa, i també d'Eliseu Climent i de l'editorial Tres i Quatre, sense els quals mai no hauria sortit a la llum aquest important projecte cultural. Cal tenir en compte que cada un dels volums aplega una quantitat ingent d'estudis i articles, publicats en àmbits i llengües molt diversos i dispersos. Gràcies a la seva tasca, sovint silent, el pare Batllori ha pogut deixar-nos el seu llegat, que resulta particularment poderós i coherent, i que inevitablement haurà de donar lloc a nous estudis que en confirmin o en matisin les principals aportacions. Els volums que ressenyem han estat prologats, respectivament, per la mateixa Eulàlia Duran, per Ceferino Peralta i per Antoni Mestre, que es troben entre les màximes autoritats dels temes que aborden de manera més específica. Cal notar, encara, però, que, feliçment, el mateix autor va poder participar en la revisió definitiva de tots i cada un dels volums que componen la seva Obra Completa.

De l'Humanisme i del Renaixement, volum V de l'Obra Completa de Miquel Batllori, reflecteix, en primer lloc, la influència dels seus mestres i dels grans estudiosos sobre el període que li van ser cronològicament coetanis. Entre els primers, cal remarcar sens dubte Jordi Rubió i Balaguer, el professor de qui guardà un millor record dels seus anys d'estudiant universitari -juntament amb Antonio de la Torre- i el mestre que l'introduí en els mètodes de la història cultural des de la seva condició de director de la Biblioteca de Catalunya. A ell dedica un treball de gran interès.

Entre els coetanis, destaca la influència -però també, quan s'escau, el matís o la crítica oberta- dels altres tres historiadors a qui dedica un estudi específic: Marcel Bataillon, Eugenio Garin i Delio Cantimori.

L'influx de Bataillon i de la seva obra *Érasme et l'Espagne* (1937) sobre la generació de Batllori va ser determinant. L'historiador català arriba a afirmar que Bataillon «en cert sentit fou un home d'un sol llibre» (p. 288). La seva influència es deixa sentir en els estudis «Humanisme i erasmisme a Barcelona, 1524-1526» i «Cenacles lul·lians i cenacles erasmistes a la Barcelona del Renaixement». Però Batllori hi assenyala també algunes distàncies notòries: li retreu, en general, la tendència a pre-

sentar com a erasmista qualsevol actitud renovadora, o més o menys heterodoxa, cosa que suposa aigualir la diversitat de corrents espirituals del moment; i, més en particular, la seva peculiar visió mitificadora del cardenal Cisneros.

Eugenio Garin i Delio Cantimori van emprendre, en la Itàlia de l'última postguerra, una tasca sens dubte ingent: la de recuperar per a l'Humanisme italià el seu caire rupturista, fundacional d'una nova etapa en la història de la cultura, després de les crítiques que aquest plantejament havia suscitat, en el període d'entreguerres, entre autors com Johan Huizinga i Étienne Gilson –però, alhora, tenint en compte les seves aportacions, que havien literalment esquarterat la visió mítica que de l'Humanisme i el Renaixement havia construït Jakob Burckhardt a la segona meitat del segle XIX–.

En aquest camp, les aportacions més importants de Batllori se centren en la descripció del Renaixement peninsular i en la vindicació d'un humanisme català particularment precoç, que l'historiador situa al voltant del 1400, en la línia ja encetada per Joaquim Rubió i Lluch, i parcialment confirmada pel seu mestre –i, alhora, fill i deixeble d'aquest– Jordi Rubió i Balaguer. Els estudis publicats en aquest volum sobre el Renaixement peninsular provenen de l'obra *Il pensiero della Rinascenza in Spagna e Portogallo*, publicada el 1964 en col·laboració amb Ricardo García-Villoslada, sota la direcció de Carlo Marzorati. Pel que fa a la segona línia d'anàlisi, cal destacar la vindicació de l'aragonès Juan Fernández de Heredia, i també la polèmica que mantingué, en els darrers anys de la seva vida, amb la professora Lola Badia, que va qüestionar l'existència d'un precoç «humanisme català».

Cal remarcar també els diversos estudis comparatius sobre la vida cultural a Itàlia i als regnes «deçà mar» de la Corona d'Aragó durant els segles XV i XVI («Els regnes hispànics i els regnes itàlics de la Corona Catalano-Aragonesa, 1416-1516. Elements comuns de cultura i d'espiritualitat» i «La cultura de Sardenya, Sicília i Nàpols al segle XVI en relació amb els altres Estats catalano-aragonesos»). Ambdós estudis no només ens forneixen dades rellevants sobre la relació entre ambdues ribes de la Mediterrània nord-occidental. També constitueixen un exemple paradigmàtic de la metodologia batlloriana, fonamentada en la història comparada i en el coneixement profund –en diríem íntim– de realitats geogràfiques diverses però cronològicament coincidents.

Com als altres volums ressenyats, cal destacar l'interès de les «Notes crítiques», que el lector ha de situar en el seu context temporal. Se'n dedueix un Batllori atent a les novetats culturals, amb una gran capacitat per identificar-ne els seus aspectes més renovadors.

Baltasar Gracián i el Barroc, volum VII de l'Obra Completa, reflecteix

l'interès de Miquel Batllori pel jesuïta aragonès, que es posà de manifest en dues grans obres: *Baltasar Gracián y el Barroco* (1958) i el pròleg al primer volum de les seves *Obras completas* (1969), preparat conjuntament amb Ceferino Peralta, que va ser publicat també de manera independent amb el títol *Baltasar Gracián en su vida y en sus obras*. Se'n desprèn una vindicació de la vida i de l'obra del jesuïta aragonès, caracteritzada per l'oscil·lació entre conceptisme i culteranisme, per la denúncia del caràcter mediocre i provincià que aleshores tenia la Companyia en terres de la Corona d'Aragó i per la superació de la *Ratio studiorum* fundada per Ignasi de Loiola. D'aquesta manera, Batllori assoleix la tasca meritòria de justificar alhora l'actitud esquerpa de Gracián envers les autoritats de la Companyia i de legitimar-ne el seu comportament crític, però no pas rebel.

Però la recerca de Batllori, en àmbits tan diversos com l'Archivo Histórico Nacional de Madrid, l'Arxiu Romà de la Societat de Jesús o l'Arxiu Departamental de Perpinyà, permet aprofundir també en altres camps, com la situació de la Companyia en terres catalanoaragoneses o les seves actituds polítiques durant la Guerra dels Segadors. En el primer sentit, cal destacar les dades originals que Batllori extreu de l'arxiu romà de la Companyia, sovint amb un fort contingut negatiu envers els seus establiments provincials, i la contraposició que dibuixa entre una actitud més pròpiament foral o constitucional, comuna als jesuïtes del Regne d'Aragó i de Catalunya, i una altra de més acomodaticia, majoritària al País Valencià. També aquí es constata l'asseveració del comte-duc d'Olivares, remarcada en una obra emblemàtica de Joan Fuster: «los valencianos son más muelles».

En qualsevol cas, resulten de gran interès les informacions que Batllori espigola sobre la situació interna de la Companyia i sobre l'actuació dels seus pares provincials, entre els quals destaca la figura de Pere Gil, autor de la primera geografia de Catalunya i d'un memorial exculpatori de les suposades bruixes, que van ser objecte d'una virulent repressió en les tres primeres dècades del segle XVII; les dades que Batllori aporta en aquest punt hauran de ser tingudes en compte en la seva biografia definitiva, que a hores d'ara resulta ja inajornable.

La recerca sistemàtica en l'Arxiu Romà de la Societat de Jesús permet descriure el caràcter alternant de l'actitud de la Companyia envers la revolució de 1640, caracteritzada per la simpatia amb el conglomerat de la monarquia hispànica, però també pel respecte a les actituds polítiques dels monarques cristianíssims –és a dir, al regne de França. Des d'aquesta perspectiva, la darrera fase de la guerra dels Trenta Anys que fou la nostra guerra dels Segadors es va caracteritzar per una actitud neutral de la Companyia –en línia amb els interessos diversos d'un orde estès arreu de l'orbs catòlic–. Els estudis publicats per Batllori sobre aquesta contesa –

en especial «Els jesuïtes i la Guerra de Catalunya, 1640-1659» i «Nota complementària: Un nou testimoniatge del Corpus de sang»– manifesten una notable influència de l'obra magna de Josep Sanabre *La acción de Francia en Cataluña*, publicada el 1956. Si el prevere barceloní va recórrer als arxius francesos, Batllori va poder ampliar les seves informacions als arxius romans. D'un interès especial és l'edició d'una crònica dels fets del Corpus de Sang, que Batllori publica íntegrament.

També en aquest cas resulten de gran interès les «Orientacions bibliogràfiques» i les «Notes crítiques», que hauran de ser situades pel lector en el seu context cronològic.

La Il·lustració, volum IX de l'Obra Completa, evidencia els vastíssims coneixements de Miquel Batllori sobre l'ambient cultural del segle XVIII. S'hi reflecteixen aportacions de gran interès, que hauran de ser tingudes en compte en les síntesis d'història cultural i política del període. El volum s'estructura al voltant de tres espais d'anàlisi, d'identitat desigual: la definició d'Il·lustració –o, més exactament, d'il·lustracions- i de la seva relació amb l'Església, com a marc general; l'exili austriacista, com a àmbit tangencial però de gran importància en el pensament batllorià; i l'exili dels jesuïtes de 1767, temàtica que ha donat lloc a una de les principals línies de recerca de Batllori, seguint les passes del seu mestre Ignasi Casanovas (i que, com ja hem dit, queda reflectida en els volums X-XIII de la seva Obra Completa). En la interpretació de l'historiador català, tots tres espais s'entrecruen en aquest darrer episodi, d'una manera aparentment paradoxal –però profundament documentada.

Batllori aborda el primer marc d'anàlisi, de manera magistral, a l'article «Un problema central: Il·lustració i Església». L'autor assenyala l'existència d'una Preil·lustració comuna a tot l'espai europeu, que s'inicia a la fi del segle XVII i que es caracteritza pel seu caràcter reformista, tant en el pla científic com en el filosòfic, i per la seva actitud crítica en els terrenys polític i religiós. L'evolució d'aquest corrent, compatible amb una fe cristiana renovada, aboca a diverses expressions culturals nacionals, ja a mitjan segle XVIII, que han rebut terminologies específiques: Aufklärung, Enlightenment, Lumi o Illuminismo, Il·lustració, Lumières... En opinió de Miquel Batllori, només aquesta darrera manifesta, de manera clara, un contingut eminentment laic, o fins i tot materialista i anticristià.

Els dos exilis del segle XVIII són presents ja al treball «Espanya a l'Europa del segle XVIII», en què Miquel Batllori proposa un doble marc d'estudi: d'una banda, la visió que els viatgers estrangers d'aquella centúria manifesten sobre les diverses realitats peninsulars –amb un clar accent en l'endarreriment hispànic, però també amb importants matisacions regionals, de caràcter econòmic, polític i cultural–; i la importància i la repercussió

dels exilis austriacista i jesuític –forjats en conjuntures polítiques, o politicoreligioses, diverses, però amb alguns elements comuns.

Ambdós elements reapareixen en els estudis sobre l'il·lustrat valencià Gregori Maians i Siscar, una figura de primer nivell en la Il·lustració peninsular, caracteritzada per la seva actitud contrària a la Companyia de Jesús, però també per les seves arrels familiars austriacistes. En aquest sentit, resulten particularment eloqüents les seves relacions amb els il·lustrats catalans i, en especial, la seva correspondència amb Josep-Ignasi Graells i Dou, fervent austriacista i gran amic del seu pare en la Barcelona de l'Arxiduc Carles. Les cartes de Graells –només parcialment recollides per Antoni Mestre–, escrites en la conjuntura que envoltà la Pau de Viena de 1725, manifesten el pas de l'eufòria a l'abatiment en els nuclis que encara creien, arreu de la Corona d'Aragó, en un possible retorn de les Constitucions pròpies com a conseqüència d'un acord entre l'emperador Carles VI i el rei borbònic, Felip V. Batllori encara retornà sobre aquest tema en el pròleg a la nostra obra *L'exili austriacista (1713-1747)* (Barcelona, Fundació Noguera, 2002, 2 vols.), que es troba recollit al darrer volum de la seva Obra Completa, que constituí un dels seus darrers textos i per a qui signa aquesta ressenya un magnífic regal, i un digne col·lari de les aportacions a una recerca que s'escolà al llarg dels anys 1998-2002 als arxius de Barcelona, Viena i Milà.

Els tres temes centrals del volum –les relacions entre Il·lustració i Església, l'exili austriacista i l'exili dels jesuïtes– es retroben en els magistrals treballs sobre les causes d'aquest últim estranyament («Arrels napolitanes i austriacistes del jurisdiccionalisme antiromà», «Carles III i Tanucci. Entre la llegenda i la història», «Carles III a Nàpols i a Espanya»). Batllori hi rebutja les explicacions clàssiques sobre l'expulsió dels jesuïtes d'Espanya, que n'assenyalaven les causes en el tradicional regalisme espanyol i en el gal·licanisme borbònic i en la incidència sobre tots dos corrents del pensament il·lustrat. Enfront d'aquesta interpretació, l'historiador català desenvolupa una nova teoria: el pes que en l'entorn del Carles III borbònic va tenir el jurisdiccionalisme napolità, com a resultat dels seus anys de monarca d'aquell regne. Batllori ho expressa de manera contundent –fins i tot impròpia del seu tarannà, que sempre tendí a la matisació i a una elegant moderació–: «M'arrisco a formular-ho d'aquesta manera: el pas de Carles de Borbó per Nàpols com a rei de les Dues Sicílies, de 1735 a 1759, representa el pas del vell regalisme espanyol cap a un jurisdiccionalisme anticurial d'empremta napolitanoaustriaca» (p. 127). Aquesta via el porta a establir un significatiu paral·lelisme entre l'arxiduc Carles (l'emperador Carles VI) i el fill de Felip V: «Ambdós Carles s'amaren a Nàpols d'un jurisdiccionalisme a ultrança propagat entre els juristes i els polítics» (p. 128).

La via encetada en aquest punt per Batllori, absolutament original –i només comparable amb la que el malaguanyat Ernest Lluch inicià en relacionar l'anomenat «partit aragonès», d'arrels austriacistes, amb les reformes econòmiques de Carles III de Borbó–, s'articula al voltant de dues baules de gran importància: la del mestratge de l'historiador i jurista Pietro Giannone, de primer professor a Nàpols, i després a Viena, com a conseqüència de la seva excomunió –finalment mort en presó a Torí, el 1748–; i la més pragmàtica del ministre Bernardo Tanucci, conseller del Carles III borbònic i primer ministre del seu fill, Ferran I de les Dues Sicílies. En aquest punt, Batllori va més enllà i, seguint els estudis del seu deixeble Guillem Aulet i Sastre, desemmascara el que anomena «una llegenda i un mite»: l'opinió, força comuna, que «convertí tots els jesuïtes catalans i catalanoaragonesos en botiflers entusiastes» (p. 138); per bé que matisa, més endavant: «Després de les paus de Viena, el 1725, entre l'emperador Carles VI i el rei Felip V, els jesuïtes catalans, com els de tota la monarquia, borbonejaren palesament» (p. 139).

Volem remarcar, perquè no ens sembla un fet menor, que els estudis de Miquel Batllori sobre l'exili austriacista i la seva influència en la política de Carles III de Borbó li valgueren la concessió de l'Österreiches Ehrenkreuz für Wissenschaft und Krunz (1997), un dels reconeixements màxims de la República d'Àustria –que Batllori, premiat àmpliament arreu, agraf amb un especial orgull.

En definitiva, els tres volums ressenyats ens permeten destacar alguns dels trets essencials de l'Obra Completa de Miquel Batllori: l'interès per la història de la cultura i de l'Església, enteses com a regions específiques però interrelacionades amb la història general, plantejada des d'una voluntat total; la relació constant entre Catalunya i els àmbits diversos de producció de la història occidental –en especial, la monarquia hispànica, Europa i Llatinoamèrica–, envers els quals utilitzà reiteradament el mètode comparatiu; i la consciència d'un pensament modern, que s'inicia a l'Europa del segle XIII, que es consolida durant l'anomenada edat moderna i que assoleix la seva plenitud en els segles XIX i XX.

Des de la nostra perspectiva, com ha assenyalat Eulàlia Duran, Miquel Batllori constitueix una *rara avis*. Les seves múltiples i perspícaces curiositats sobre un període cronològicament ampli, temàticament divers i geogràficament dispers reflecteixen una biografia i una bibliografia complexes, acotades en uns temps difícils, i fonamentades en interessos autènticament universals i, per tant, inevitablement nacionals. La seva llunyania respecte al món acadèmic peninsular –de primer per l'exili italià i mallorquí, després, a partir de 1947, per la seva vinculació a Roma– el van alliberar, paradoxalment, de les mesquineses pròpies dels àmbits

universitaris català i espanyol i van contribuir a dotar-lo d'un gran afecte popular (al qual no resulta aliena la seva gran capacitat de seducció, però també la fermesa dels principis). *Au dessus de la mêlée*, la seva obra va poder veure la llum en un context inevitablement mediocre. Passats els anys, però, resta un patrimoni, un llegat intel·lectual, d'abast àmpliament cronològic i universal: el de la seva Obra Completa, que haurà de ser rellegida amb atenció per tots els qui vulguin aprofundir en els períodes que va estudiar i introduir nous elements en les temàtiques que, amb gran esforç i amb aportacions rellevants, va fer seves.

Agustí ALCOBERRO

Miquel BATLLORI, *Les reformes religioses al segle XVI*. Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). Pròleg de Ricardo García Cárcel, Obra Completa, vol. VI, València, Tres i Quatre, 1996 «Biblioteca d'Estudis i Investigacions»: núm. 23, 641 p.

Amb aquest títol genèric, aquest volum recull un conjunt d'estudis que tracten de la Reforma-Contrareforma al segle XVI. Precedeix el volum un subtil pròleg del doctor Ricardo García Cárcel en què valora, en general, l'agudeses i mestria del Batllori. Els estudis vénen agrupats en dos grans apartats: els estudis pròpiament dits i les ressenyes crítiques a importants obres relatives a aquest període.

El primer grup, que constitueix el bloc més voluminós, està dividit en els següents capítols: «Vers un canvi eclesial», sobre «Mallorca i Catalunya a Trento» i «Entre Reforma i Contrareforma».

El primer estudi el presentà Batllori com a ponència en el primer congrés d'història moderna de Catalunya al 1984. En ella recollia les diverses tendències que apareixen en els seus autors que conreen aspectes històrics d'un espai tan ampli com el que va des de Ferran II a l'època napoleònica, i ho fa segons l'ordre cronològic de successius regnats. S'insisteix en la personalitat dels successius bisbes, de llur origen geogràfic (aspecte més important a Espanya que en altres països); també es consideren les oscil·lacions politicoreligioses segons cada regnat.

Un altre dels àmbits més estudiats és l'econòmic, en la seva vessant religiosa, és a dir, a la consideració normal de la seva vida espiritual, s'hi ha afegit l'estudi de les seves fonts econòmiques de sustentació. Batllori també constata la proliferació d'estudis locals de caire seriós que han afavorit un millor coneixement de la història general de Catalunya. També

hi trobem anotades les aportacions a un millor coneixement de les relacions entre l'Església i l'Estat, especialment en l'àmbit de les relacions més o menys tenses en l'afer del nomenament dels bisbes, o els inicis de les reformes portades a terme en el si de l'Església i en el dels diferents ordes religiosos i els inicis del filojansenisme a Catalunya.

En l'apartat relatiu a la *Imitació de Crist*, hi veiem reunits els diferents estudis que al llarg dels anys (1942, 1944, 1968), havia consagrat a l'esclariment de la paternitat de tant important obra. No mancaven les atribucions; o tractar-se d'una obra anònima, o deguda a Tomàs de Kempis, a les que s'hi afegiren les atribucions a Joan Garsen o a Jean Gerson, o que la consideraren en el moment del romanticisme, com a fruit d'una obra col·lectiva que Tomàs de Kempis encertà a sintetitzar. Parla d'unes quasi corrents o escoles lligades a grups religiosos: jesuïtes, benedictins, etc.

Batllori estudia amb detenció les diverses interpretacions (especialment al llarg de les darreres dècades) i arriba a la conclusió, segons els principis interns i històrics, que cal atribuir amb certesa la paternitat a Tomàs de Kempis, bé que no quedaria exclòs apodòcticament que Kempis no en fos únicament un refundidor de peces anònimes precedents.

Per a un millor reconeixement del que en realitat fou la Reforma i la Contrareforma, cal percebre els moviments previs de reforma en el si de l'Església catòlica abans de Luter. Batllori tracta aquest fet en moltes ocasions. Aquí podem trobar la visió de conjunt i la tasca portada, en concret, per alguns bisbes i de la seva projecció literària per tota Europa. Insisteix en la difusió que tenia una certa espiritualitat religiosa i laical, que es manifesta en associacions comunes a tots els estaments cristians. Això hi ajudaren en les «ciutats d'una solida base burgesa i artesanal, la reforma de les antigues cofrades, en una direcció més intimista i més atenta a les obres de caritat» (p.41). Batllori anomena algunes d'aquestes associacions de gran difusió per Itàlia. En llur si, hi van néixer nous ordes religiosos, per exemple la Confraternità de la Divina Sapienza, de la qual sorgí la Congregació de Sant Pau (barnabites). Pels mateixos anys va aparèixer l'orde dels clergues regulars de Somasca. Es constata també l'agrupació en diferents «congregacions» d'antics ordes religiosos. Tots aquests fenòmens religiosos donaren origen a una ampla producció literària.

Un altre article estudia les relacions d'Erasme i la jerarquia catòlica. A una breu biografia de l'humanista, segueix una àmplia exposició del balanceig entre l'Església i Erasme, que va des d'una clara acceptació a un refús cada vegada més clar. En un apartat propi, Batllori presenta aquest mateix fenomen en el si de la Companyia de Jesús (que vindrà estudiat amb més amplitud en el darrer apartat d'aquest subcapítol).

L'autor presenta també el gran ventall dels diferents nuclis erasmistes i antierasmistes a tot Europa.

Devem als que han curat amb tant d'encert, de la distribució d'aquesta munió d'estudis, el fet de trobar-hi ara, tots junts, els relatius a sant Ignasi i la seva obra.

La figura de sant Ignasi ha estat diferentment jutjada. Uns el consideren com una personalitat medieval, d'altres com a un home del Renaixement (Bataillon, Pedro de Leturia, etc.). Batllori el presenta com un home que sintetitza «la transició medieval i la modernitat de l'època» (p. 64). Enfront de consideracions de caire localista que el volgueren lligar massa exclusivament a un determinat poble (basc, català, espanyol, francès, italià), Batllori el creu un home universal que assimilarà molts influxos, tot integrant-los. Batllori demostra la simbiosi realitzada en el sant entre el cavaller medieval i l'home modern, que culminarà en la definitiva redacció de les constitucions de l'Orde. En d'altres estudis considerarà Ignasi com a autor dels *Exercicis*. Els apologistes tradicionals consideraren els *Exercicis* com a fruit d'unes successives comunicacions celestials (i així apareix en les imatges dels temps romànics); ell els creu fruit d'un llarg procés iniciat a Manresa però no acabat fins a Roma. Tot al llarg d'aquests anys, constata Batllori les influències rebudes pel sant de l'escola dominicana, Sibiuda, de l'escola de Ramon Llull, dels franciscans, de la *Devotio moderna*. A aquests aspectes, estudiats anteriorment, Batllori els dóna una validesa més gran i històrica.

D'altres estudis consideren les relacions entre Ignasi i l'emperador Carles V. No es tractaren mai personalment, però Batllori estudia les que va mantenir amb alguns dels seus seguidors. Especialment en l'afer, ben intencionat de l'emperador, d'assolir el cardenalat per a Francesc de Borja, que va topar amb l'oposició frontal d'Ignasi.

Amb motiu de la celebració del cinquè centenari del naixement de sant Ignasi i dels 450 de la fundació de la Companyia de Jesús, Batllori pronuncià un discurs commemoratiu en el saló de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya. Dóna una visió panoràmica –tot al llarg dels segles–, de les relacions d'ambdues realitats; des del mateix sant fins als nostres dies, citant algunes fundacions i aclarint alguns possibles malentesos. No hi manquen consideracions de caire més universal, com l'afirmació de la pàgina 103: «Everad Mercurian (luxemburguès), un personatge d'aquest, amb el qual la Companyia de Jesús passa definitivament de la Reforma Catòlica a la Contrareforma, cosa que no havia esdevingut d'una manera tan declarada i universal en temps dels seus antecessors espanyols: un basc (Loiola), un castellà convers del judaisme (Lainez) i un valencià (Borja)».

De la història posterior, únicament tracta d'alguns punts polèmics i repetits, com el de l'acusació de «botiflers» als jesuïtes del col·legi de Betlem; o, ja en època molt posterior, de la intervenció dels jesuïtes en el moment de la Renaixença. Ja en l'època actual, ens parla de vivències

seves, com la del seu desengany fruit de la primera dictadura, que el portà a demana anar a la Índia, i la resposta que li donà el aleshores provincial pare Josep Maria Murall: «No ho demani, perquè contra Catalunya no podran, i després tot sera recomençar de zero» (p. 115).

Un altre estudi s'enfronta amb el «mite» contrareformista d'Ignasi: militar com a lluitador contra els protestants. Mite creat per la darrera edició de la vida del sant escrita per Ribadeneyra que inspira les biografies posteriors. De fet, però, comenta Batllori, els primers escrits del sant i les butlles pontifícies d'aprovació de l'Orde, ens mostren la finalitat de l'Orde d'assolir la pròpia santedat i apostolat i no pas el de la confrontació. Serà més endavant quan l'experiència del treball apostòlic dels jesuïtes alemanys, que cregueren que l'únic camí per a difondre la fe, era el de la confrontació, portaren a modificar el pensament primigeni i s'entrà en els terrenys de les «controvèrsies».

Uns estudis de caire molt particular ens parlen dels fons conservats a l'Arxiu Vaticà sobre la família Loiola, i sobre les divergències entre el text i aplicació dels Exercicis conservat en la Biblioteca Nacional de Mèxic i el de la Biblioteca de Lucerna que parla de l'aplicació que en feien els benedictins alemanys dels segles xvii i xviii.

Les bones relacions que tradicionalment mantingueren els jesuïtes amb el monestir de Montserrat ens expliquen que el seu nom aparegui amb certa freqüència en les fonts ignasianes i que Batllori les anés conservant per a publicar-les amb motiu de l'homenatge al pare Albareda. Per tractar-se, moltes vegades, de cartes inèdites, les transcriu i comenta. Reprodueix unes cançons que cantaven alguns jesuïtes sudamericans i que va localitzar en un còdex miscel·lani conservat a la Biblioteca Nacional de Bogotà (pp. 205-206).

L'apartat sobre «Mallorca i Trento» recull alguns escrits sobre mallorquins que d'alguna manera participaren en aquell esdeveniment. Important la diversa actuació, en ell, de Jaume del Pozzo (catalanitzat Pou), anomenat bisbe de Bari i poc després cardenal per Juli III. De totes maneres, les seves xacres l'impediren assolir un important relleu com li hauria correspost. Defensa l'ortodòxia de Ramon Llull, però no va assolir que el seu nom fos retirat de l'índex dels llibres prohibits (fet que fins avui, comenta Batllori, no ha trobat una explicació raonable).

Amb més extensió estudia la personalitat de fra Joan Jubí, anomenat bisbe de Constantina per Pau III el 1542. Batllori valora el zel d'aquell bisbe sufragani de Joan de Cardona, bisbe electe de Barcelona, que encara no havia estat consagrat com a tal. Efectuà moltes visites pastorals, tant al bisbat de Barcelona com al de Tarragona. Ens recorda Batllori que l'any 1539 l'emperador Carles V havia comunicat a Joan de Cardona el nomenament de Francesc de Borja com a virrei de Catalunya i li pregava

(!) que cedís el seu palau bisbal, car ell ja tenia casa pròpia a Barcelona. Això no va agradar gens al Cardona, que dificultà la tasca del marquès de Lombay en la seva lluita contra el bandolerisme. Consagrat bisbe, pogué actuar poques vegades i va morir a la torre Pallaresa de Badalona. Va ser anomenat com a successor seu Jaume Caçador i en Jubí continuà com a sufragani fins al moment de l'inici del Concili de Trento. L'emperador urgí els seus bisbes que hi prenguessin part. Joan de Margarit, bisbe de Girona, se n'excusà tot comunicant a l'emperador que ja havia designat com a procurador seu al bisbe Jubí.

En una estudi següent, investiga Batllori les intervencions de Jubí a Trento, tasca fins ara no portada a terme, o de manera equivocada per la coincidència del seu títol amb el de Christoph Metzler, bisbe de Constança. Amb l'ajuda de la cronologia i de la crítica interna pot atribuir al mallorquí les seves actuacions recollides en les Actes del Concili. Demanà a alguns bisbes que sol·licitessin de l'emperador el seu nomenament com a bisbe de Tortosa, cosa que no va poder assolir. Potser no va intervenir al cardenal Granvelle que era el que havia de fer de mitjancer.

Un altre mallorquí va merèixer l'atenció de Batllori: a Lluçmajor va publicar un opuscle sobre la figura de Miquel Tomàs de Teixaquet, i la seva intervenció, com a canonista, a Trento. Personatge fins ara molt poc conegut però que mereixia aquesta investigació. Estudià, a la Universitat de Barcelona, filosofia. El 1565 publicà una dissertació de diversos col·legis *ad utilitatem publicam constituendis*, en la qual defensava que se'n creés un de comú per a les províncies eclesiàstiques de Tarragona i València i que fossin aquestes considerades com a una única, perquè així ho eren antigament «i això serà fàcil puix tenen una sola llengua i els mateixos costums» (p. 455). Estudià després a Bolonya els dos drets i a París la teologia. Va esdevenir famós i els seus coneixements van moure Pius IV a nomenar-lo corrector de la Sagrada Penitenciaría i teòleg consultor del Col·legi cardenalici i, convocat el Concili, fou nomenat doctor canonista del sant Sínode. A més, hi prengué part com a procurador del seu oncle Francesc, bisbe d'Empúries de Sardegnia, i del prelat d'Anagni.

Però l'estudi més ampli d'aquest apartat és el dedicat al jesuïta Jeroni Nadal. A la documentació ja coneguda pot afegir-hi una de nova que permet una visió més completa d'aquell conegut company d'Ignasi de Loiola. El veiem actuant, en nom d'Ignasi, en la promulgació de les constitucions de l'Orde arreu d'Europa, en la seva destacada intervenció al Concili de Trento, i en la seva participació en la promulgació dels seus decrets al món germànic. En un apèndix enumera totes les seves obres, moltes d'elles desconegudes per Sommervogel.

A Batllori li interessava també el món de l'art. Per això no ens ha d'estranyar trobar ara un estudi seu sobre l'obra de Nadal *Evangelicae*

Historiae Imagines adjudicant algunes de les seves il·lustracions, bé que encara en queden algunes anònimes.

El tercer apartat d'aquest volum acull els estudis entorn a figures destacades d'aquest moment. El primer gira entorn a la figura de sant Joan de Ribera, arquebisbe de València, al que Ramon Robles i Lluç havia consagrat una substanciosa biografia. En dóna una més completa visió, recalca els seus afanys reformistes i culturals amb la fundació del Col·legi del Patriarca. Dos aspectes li mereixen especial atenció: el fet de ser anomenat per Felip II virrei de València i la seva intervenció en l'expulsió dels moriscos.

A aquesta interessant exposició segueixen quatre breus notes de caràcter puntual sobre teòlegs d'aquest moment: Suárez, Pere Lluís Beutter, Robert Bellarmino i sobre el fet (inexplicable?) de la posició romana enfront de Ramon Llull, que d'un primer moment de prevenció passés a un rebuig total. Tots aquests estudis, bé que breus, estan farcits d'erudició i discerniment. La darrera aportació d'aquest apartat ve consagrat a l'estudi d'una carta inèdita de san Alonso Rodríguez, conservada a l'arxiu del convent de les Ursulines de Piacenza.

Un nou estudi tanca aquest apartat en que es resumeixen les corrents espirituals a l'Itàlia d'aquest període, la reforma dels ordes religiosos i el naixement d'una nova pietat.

A les «Orientacions bibliogràfiques», juntament a alguns pròlegs i presentacions d'algunes monografies d'autors diversos, hi trobem recensions, crítiques aparegudes a *Archivum Historicum Societatis Jesu* i a d'altres revistes científiques. El seu caire crític exigeix una acurada lectura i complementa moltes afirmacions fetes al llarg d'aquest volum.

Antoni BORRÀS I FELIU

Miquel BATLLORI, *Cultura i finances a l'Edat Moderna*. Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). Pròleg de Marino Berengo, *Obra Completa*, vol. VIII, València, Tres i Quatre, 1997 «Biblioteca d'Estudis i Investigacions»: núm. 25, 624 p.

Aquest volum reuneix en tres apartats estudis relacionats amb la història dels col·legis de la Companyia de Jesús, la *Ratio Studiorum*, diferents aspectes de l'art i de la cultura barroca, i la Companyia de Jesús. Al final hi figuren els acostumats capítols d'orientacions bibliogràfiques i trenta-tres notes crítiques.

En el primer apartat apareix ben tost el domini que Batllori té de la història de la Companyia de Jesús i en concret dels diferents aspectes de la seva tasca educacional.

D'estudis d'abast general es descendeix a exposicions de punts concrets. Entre els primer demostra Batllori el pensament evolutiu d'Ignasi: en el primer esbós de les Constitucions no parla de l'apostolat dels col·legis, ni tan sols d'estudis; per això, i a diferència dels altres Ordes religiosos, no creà cap «Estudi General», ans al contrari, els estudiants freqüentaven les universitats (com havia fet ell mateix). Laínez fou el primer que insinuà la conveniència d'obrir col·legis com a lloc de residència d'aquests estudiants que continuaven assistint a les classes a les aules universitàries (Pàdua, Bologna, Colònia i Coïmbra), i poc després els de València, Barcelona, Valladolid, Alcalà i Salamanca. Amb l'entrada en aquests col·legis de nois que volien ingressar a la Companyia i que no tenien una formació adient, es pensà que poguessin rebre una formació humanística; aquestes lliçons d'Humanitats s'obriren ben aviat a tots els nois que ho desitgessin. També es constata que en les universitats s'ensenyaven moltes matèries inútils i per a completar aquesta formació es decidí que en els col·legis rebessin els alumnes classes de filosofia més connexes amb el món científic d'aquell moment. El primer col·legi en que es realitzaria aquesta triple finalitat fou el de Gandia, on hi residien estudiants que aprenien humanitats i rebien les lliçons de filosofia i teologia.

Ignasi establí que en ells se seguís el *modus parisiensis* que utilitzaven els col·legis de París, i que era una mena de síntesis de l'experiència pedagògica medieval i l'humanisme neerlandes difós pels germans de la vida comuna, una de les branques de la *devotio moderna* (aspecte que exposa Batllori en profunditat).

En aquests col·legis s'acceptava el predomini d'Aristòtil, Ciceró i Quintilià en els estudis humanístics i de Tomàs d'Aquino en els estudis superiors.

Ignasi pogué comprovar l'eficiència apostòlica d'aquests col·legis i modificà el seu pensament respecte de les residències on havien de viure els jesuïtes, abandonant (no del tot) les anomenades «cases professes» per la residència més apostòlica dels col·legis. Dos estudis successius ens mostren la realitat a Itàlia i a Espanya. Els col·legis havien de situar-se en edificis adequats. Els primers planols foren dibuixats pel ferrarès Tristano.

El germà Valeriani vingué de Roma a Espanya per a pintar i aquí va coneixer l'obra d'Herrera. Ordenat de sacerdot, tornà a Roma i tingué una part decisiva en la construcció del col·legi romà, l'arquitectura del qual esdevingué paradigmàtica per la de tots els altres col·legis. Paral·lelament la planta del Gesù es convertiria en un model que reproduir. La Companyia

no imposà cap estil a les seves obres i per això són diverses en els diferents països. L'únic que s'exigia, al començament, era la seva senzillesa i utilitat. Els plànols havien de ser enviats a Roma, que els tornava amb esmenes, si calia. Batllori constata l'evolució del pensament artístic en el desenvolupament del Gesù de Roma, en el qual d'una planta sòbria i de caire utilitari per acollir un gran públic, es passà al moment de la Contrareforma a la gran riquesa de la decoració barroca, completada per la típica del segle ix.

Tanca aquest apartat el conjunt d'estudis consagrats a l'aspecte pedagògic. El primer és un de clarificador sobre l'evolució de la *Ratio Studiorum* des dels seus orígens a les successives redaccions dels anys 1586, 1591 i 1599. El «tancament» de la mentalitat oberta d'Ignasi es deurà, per una part, a les informacions rebudes dels diferents col·legis i, sobretot, a la pressió psicològica de la Contrareforma. Importants intuïcions d'Ignasi es van perdre al llarg d'aquesta evolució i el text de 1599 farà palès el triomf de la Contrareforma, que amb molt poques variants perdurà fins a la supressió de l'Orde.

Estudia també l'impacte que les noves ciències produïren en la legislació pedagògica. Apareix una clara distinció entre el que estableix pel col·legi romà (ben vigilat per la cúria romana) i els altres col·legis allunyats. Mentre s'exigeix que en el primer s'ensenyi la filosofia i teologia més tradicionals, els altres poden ensenyar els nous principis filosòfics i teològics. S'exposen paral·lelament les tesis «ortodoxes» i les modernes pel cas que es demostrassin veritables.

Els successius articles han estat escollits, pels editors del volum, perquè mostren la varietat que podien assolir en funció del seu fundador: una fundació papal (l'actual Gregoriana), una fundació municipal (el col·legi de Messina), una fundació privada (els col·legis de Sasser), un imperial (el col·legi de Viena), i la peculiar fundació de l'emperadriu Maria d'Àustria, muller de Felip IV (Madrid). Una tipologia completa, que en d'altres successius articles s'aplica a d'altres col·legis d'Europa.

També aquesta tipologia explica les arrels econòmiques que possibilitaren llur construcció i manteniment (els col·legis eren gratuïts, el que implicava que el col·legi disposés d'un capital suficient per a permetre-ho).

El darrer apartat s'enfronta amb la problemàtica del barroc i la Companyia de Jesús. Unes investigacions van permetre a Batllori expressar, i resumir, el que ja era conegut i aprofundir-ho amb investigacions pròpies. La Companyia no creà el barroc, l'utilitzaria com totes les altres manifestacions artístiques i culturals d'aquells segles. Es manifesta en les construccions però també en les expressions acadèmiques de llurs actes públics. Batllori exposa les del col·legi de Monti-Sion. Semblant

barroquisme apareix en els sermons del pare Vieira i en les missions populars del pare Fulvio Fontana.

En l'apartat de les orientacions bibliogràfiques sobresurten els dossiers sobre el jansenisme i antijansenisme i sobre la Il·lustració.

Antoni BORRÀS I FELIU

Miquel BATLLORI, *El catalans en la cultura hispanoitaliana*. Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). Pròleg de Josep M. Benítez i Riera, *Obra Completa*, vol. X, València, Tres i Quatre, 1998 «Biblioteca d'Estudis i Investigacions»: núm. 27, 376 p.

Aquest volum té un pròleg del seu deixeble i posterior col·laborador Josep M. Benítez que aporta els seus directes coneixements i investigacions en la redacció d'una breu biografia de Miquel Batllori. Cal llegir-la si hom desitja assabentar-se del rerafons històric tan de les aportacions recollides en el present volum com en els altres connexes amb l'humanisme.

La dissolució de la Companyia de Jesús al 1932, va obligar els jesuïtes a abandonar Espanya, i entre ells l'estudiant Batllori. Es van refugiar, en part, al nord d'Itàlia. Allà va estudiar humanitats a Bollengo (1932), filosofia a Avigliana (1933-36) i teologia a Sant Rem (1936-1939). Va aprofitar les vacances i dies lliures per a visitar els arxius i biblioteques més importants de les ciutats italianes properes, per a localitzar en elles tota la documentació relacionada amb l'estada dels jesuïtes exiliats per Carles III.

Any darrera any va reunir una enorme biblioteca de documents originals fotocopiats, que li van servir de fonament per a tots els seus estudis posteriors. Visites a d'altres arxius i biblioteques italianes i del centre d'Europa li possibilitaren un ventall de coneixements sobre els jesuïtes exiliats com ningú no havia tingut abans d'ell. Aquestes recerques anaven dirigides a continuar l'obra iniciada pel pare Ignasi Casanovas de formar un *corpus* de documentació catalana del segle XVIII, centrada especialment en la Universitat de Cervera.

Els estudis vénen agrupats en tres apartats: «Els jesuïtes espanyols», «El grup de l'àmbit català», amb set subapartats, i «Sant Josep Pignatelli».

Batllori defineix la literatura hispanoitaliana com la conreada per escriptors espanyols que van escriure en espanyol, italià i llatí, i que afincats en diferents ciutats italianes –segons l'origen de l'antiga província jesuítica a Espanya–, formen un conjunt d'indubtable vàlua –be que en diferent grau–, i que no han obtingut l'apreci que mereixien. Ja de bell antuvi recorda

que en aquell segle XVIII, el nom de «literatura» era sinònim del modern de «cultura». La situació política dels segles següents tampoc afavorien el seu coneixement. Menéndez Pelayo en fou una excepció.

Batllori, en aquests estudis considera la situació «literària» tan a Itàlia com a Espanya. A Itàlia es vivia un incipient nacionalisme que menyspreava tot el que fos forani, especialment pel que feia a la Península Ibèrica... i això en tots els terrenys. Per això, alguns jesuïtes exiliats van formar una mena de front comú contra aquella ignorància italiana. Aquest sentit apològic patriòtic apareix en la producció dels catalans Masdeu i Llampilles, i del valencià Joan Andreu. Aquestes afirmacions vénen estudiades en particular, en els aparats següents, i en d'altres volums, per exemple en el cas d'Esteban de Arteaga, Lorenzo Hervás, Eximeno, Joan Andrés, etc.

L'estudi d'alguns d'aquests autors permet a Batllori donar-nos, en diferents moments, els trets històrics des de l'expulsió fins a l'arribada dels exiliats a Còrsega i als Estats Pontificis. La correspondència localitzada per ell en els diversos arxius l'ajuda a situar amb claredat les relacions entre ells, i a penetrar en llurs desitjos i sentiments. Els exiliats catalans s'establiren principalment a Ferrara, Bologna, Parma... La corona espanyola els havia adjudicat una petita pensió per a sobreviure; però si volien continuar llurs tasques d'investigació havien de buscar altres mitjans, essent-ne un de freqüent el d'esdevenir tutors dels fills d'algunes famílies benestants. En algun cas, podien demanar a la corona espanyola un «plus» de la pensió destinat a la publicació de les seves obres.

El segon apartat, consagrat als jesuïtes catalans, valencians i mallorquins, constitueix un petit reguitzell de monografies sobre autors poc coneguts. El subapartat consagrat als catalans exiliats s'enceta amb una visió panoràmica dels fets històrics anteriors i posteriors al mateix decret d'expulsió; passa després a l'estudi d'alguns jesuïtes. Comença per Josep Manuel Peramàs. Completa els recents estudis apareguts a l'Amèrica del Sud, amb les dades extretes de la correspondència contemporània. Va treballar a l'actual Argentina on el trobà l'expulsió de l'Orde.

El carteg dels catalans Lluçà Gallissà i Joaquim Pla, amb l'italià Gian Bernardo de Rossi, publicat a Itàlia i traduït al català, ofereix molta informació sobre el món de la Bíblia. Dos estudis successius amplien els nostres coneixements sobre aquests dos hebraïstes; del primer se'ns presenta el seu aspecte com a sistematitzador de les llengües, i del segon com a professor de caldeu a Bologna.

El subapartat següent recull les investigacions sobre els jesuïtes que sobresortien en l'exili. En primer lloc –conferència que va donar a la Facultat de Filosofia i Lletres de València– dona una substanciosa mirada al conjunt d'ells, recalcant les seves millors aportacions, tant en el terreny

literari com en el filosòfic; però cap d'ells no assolí la categoria científica de Joan Andrés, al qual consagra diferents estudis que vénen aquí, seccessivament reproduïts, sobre la seva vida sobre la seva personalitat com a humanista. La seva obra més important és *Dell'origine, progressi e stato attuale d'ogni letteratura*, en set volums (Parma 1782-99). Com a investigador sobresurten les seves conegudes *Cartas familiares a su hermano...* en cinc volums (Madrid 1786-93), i el *Catalogo de codici manoscritti della famiglia Capilupi di Mantova* (Mantua 1797). Obres que vénen estudiades amb l'ajuda d'altres documents inèdits.

Probablement el pes d'Andrés va ofegar el coneixement d'altres valencians, com Antoni Conca, que va escriure una *Descrizione odeporica* (parma 1793-97) en quatre volums, en els quals dóna a coneixer les riqueses artístiques d'Espanya, amb especial afecte envers les creacions valencianes i catalanes. En una altre estudi, resumeix Batllori tot el contingut d'aquesta obra.

Una conferència a la Universitat Lul·liana de Palma li va permetre donar a conèixer la vàlua dels jesuïtes mallorquins exiliats: Bartomeu Pou; Sebastià Nicolau, el filosof; Joan Company, l'hebraïsta; Andreu Ferrer, l'asceta; Pere Joan Andreu, el missioner; Ramon Diosdado Caballero, el bibliògraf. Cada un d'ells ve presentat biogràficament i judicat ideològicament.

La figura de sant Josep Pignatelli semblava prou coneguda; Batllori la pot enriquir des de diversos punts de vista, essent-ne l'últim el que tracta de l'autenticitat dels retrats que d'ell han arribat a les nostres mans.

Antoni BORRÀS I FELIU

Miquel BATLLORI, *Història, clasicisme i filosofia al segle XVIII: Gustà, Pou i els Masdeu*. Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). Pròleg de Pere Lluís i Font, *Obra Completa*, vol. XI, València, Tres i Quatre, 1998 «Biblioteca d'Estudis i Investigacions»: núm. 28, 468 p.

Aquest volum XI (el tercer destinat al temps de la Il·lustració) se centra en les reflexions setcentistes entorn de la història, el classicisme i la filosofia neoescolàstica i neotomista, que articula entorn de quatre exjesuïtes intel·lectuals exiliats per Carles III: Frascosc Gustà, Bartomeu Pou i els germans Joan Francesc i Baltasar Masdeu.

La primera secció d'aquest volum conté la traducció al català de la

seva tesi doctoral presentada a Madrid el 1941 i publicada l'any següent a Barcelona. Malgrat tractar-se de la primera obra de Batllori, apareix el que serà futur historiador: abundància de fonts inèdites, encertats judicis valoratius i un excel·lent català.

La disolució de l'Orde el 1932 portà Batllori a continuar els seus estudis a Itàlia, avinentesa que aprofità per a visitar els seus principals arxius i biblioteques, que li possibilitarien i fonamentarien gran part dels seus escrits posteriors, i en concret els d'aquest volum.

Aquesta tesi, *Francesc Gustà, apologista i crític* (1744-1816), s'inicia amb la seva biografia: nascut a Barcelona, entrà a la Companyia de Jesús l'any 1759. En el noviciat de Tarragona, va conviure amb els aleshores també estudiants Pere Montegon i Joan Francesc Masdeu. Estudià filosofia a Gandia, on hi ensenyava aleshores literatura el que esdevindrà una de les figures entrants de la cultura hispanoitaliana del segle XVIII, Mateu Aymerich. Va començar a estudiar teologia al col·legi de Sant Pau de València, on el trobà l'expulsió de l'Orde.

Batllori explica tot seguit els fets generals: sortida de Tarragona, intent de desembarcar als Estats Pontificis, negació del Papa a rebre'ls, desembarcament a Còrsega i acomodament, finalment, als Estats Pontificis; en concret, Gustà a Ferrara, on seria ordenat de prevere.

El seu tarannà el portaria a convertir-se en un crític i agut polemista que no té por d'enfrontar-se amb els enemics de l'Església, el pseudocrítics protestants, els cesaropapistes, els jansenistes i parajansenistes.

L'exposició avança cronològicament, començant per la traducció d'algunes obres franceses d'apologètica fins a la publicació del seu estudi sobre la vida de Pombal: *Vita di Sebastiano Giuseppe di Carvalho e Melo, marchese di Pombal*, que com hom pot sospitar irrità la cort portuguesa. Es fica de ple enmig de les lluites antijansenistes que provocaren un gran enrenou a Itàlia. Es succeeixen les edicions, que es barrejaren amb les obres en defensa de Pius VI.

Després d'examinar cada una de les citades obres, considera una altra obra de Gustà, la que va escriure en contra de la Revolució francesa, i la més serena *Vita de Constantino i Grande*, en dos volums, la vàlua de la qual fou reconeguda per les millors revistes europees.

Cridat a Nàpols, esdevingué professor d'Història en el col·legi allà fundat. Passà a Palerm, on continuà les seves lliçons d'Història i fou nomenat bibliotecari. Allà reingresà a la restaurada Companyia de Jesús. D'aquesta època es conserven algunes obres que deixà manuscrites i que Batllori donà a conèixer.

Després de transcriure trenta-sis cartes inèdites, dedica un ampli estudi al *Discorso storico-critico sul bene che il cristianissimo recó al mondo*, avui conservat a la província jesuítica de Sicília.

La tesi va coronada amb una àmplia bibliografia, tant d'obres publicades com inèdites (p. 139-164).

El segon estudi, autèntica monografia, se centra en la figura i obra del pare *Bartomeu Pou* (1727-1802). Nasqué a Algaida i féu els seus estudis de gramàtica i retòrica al col·legi de Monti-Sion. Entrà en el noviciat de la Companyia a Tarragona (1746). Ensenyà lletres clàssiques al col·legi de Lleida i el 1751 començà els seus estudis de teologia al col·legi de Saragossa. El 1775 fou enviat a Cervera. Batllori aprofita aquesta oportunitat per a reivindicar la importància d'aquesta universitat borbònica, que per motius més polítics que no pas culturals no ha estat sempre objectivament ben valorada. Pou torna a Tarragona, on el troba el decret d'expulsió. Durant tot aquest temps mantingué una afectuosa correspondència amb Finestres, que Batllori utilitza.

A Itàlia residí primer a Ferrara, per passar després a Bolonya, on –amb permís del govern espanyol– ensenyà al Col·legi d'Espanya d'aquesta ciutat, però sense relacionar-se mai (en contra del que feren els seus companys d'exili) amb els italians. Va preferir fer-ho amb intel·lectuals espanyols, i en concret amb el cardenal Antoni Despuig. La correspondència creuada entre els dos l'aprofita Batllori per a donar a conèixer el moment cultural d'aquells anys. Finalitza aquest ric estudi sobre el filòsof i humanista Pou amb un llistat bibliogràfic de tota la seva producció científica, tant dels seus escrits publicats com de les obres que quedaren inèdites.

Acaba aquest volum amb l'estudi sobre els germans *Joan Francesc i Baltasar Masdeu*. Nasqueren a Palerm, de pares catalans. El seu pare exercitava allà el seu càrrec de tresorer general dels exèrcits de don Carles de Borbó, però en deixar-lo tornà tota la família a Barcelona i per això els germans es qualificaren sempre de barcelonins.

Joan Francesc es féu famós per la seva *Historia crítica de España*, en vint volums, que ocuparen part de la seva vida, deixant de banda el conreu de la literatura. Residí a Roma, on podia disposar de grans biblioteques per portar a terme el seu desig. Demanà a la corona d'Espanya que li augmentessin la pensió, car tant les indagacions com la posterior publicació exigien moltes despeses. Li fou concedida. Volia que sortís paral·lelament en italià i en castellà, però els constants entrebancs que hagué de superar per a la publicació del primer volum a Itàlia el portaren a prescindir-ne i es limità a l'edició castellana, que pogué portar a terme i que constituí la millor història publicada a la península en el segle XVIII. Àdhuc avui la part romana continua vigent, mentre altres parts han estat superades per investigacions posteriors. El seu interès que sortís també en italià tenia un caràcter apologetic, car ell havia constatat la gran ignorància que es tenia a Itàlia de les coses d'Espanya. Batllori coincideix amb Masdeu i constata com es perdé una oportunitat per a difondre una autèntica visió d'uns fets

històrics, encara avui prou desconeguts per a la historiografia d'aquell país.

Baltasar seguí uns altres camins. Molt versemblantment estudià al col·legi de nobles de Barcelona, dit vulgarment de Cordelles, i als catorze anys ingressà a la Companyia de Jesús. Tornà a Barcelona i ensenyà a l'esmentat col·legi. Li cridava la filosofia, però no esdevingué a la ciutat persona coneguda. De totes maneres, Batllori estudia la situació, o l'àmbit filosòfic, que visqué i el que viuria posteriorment a Itàlia. Residí exiliat primer a Ferrara, després a Ravenna i finalment a Piacenza, on ensenyà al Col·legi de San Pietro. Hi visqué del 1799 fins al 1806, anys decisius que el conduïren a la seva fama, deguda especialment al seu possible influx sobre l'italià Vincenzo Buzzetti, el gran difusor del neotomisme a Itàlia, i d'aquella península a tot el món. Restablerta la Companyia per Pius VII, hi reingressà, es traslladà a Espanya i aquí morí.

Coneguda la seva vida, passa Batllori a estudiar tant les característiques pròpies de la filosofia de Baltasar i de les seves arrels d'inspiració, com les relacions que mantingué amb els filòsofs italians, en especial amb Buzzetti. Coneix tota la controvèrsia entorn de la importància d'aquest com a capdavanter del moviment neotomista a Itàlia. Bé que les discussions se centren directament en l'obra de Buzzetti, no prescindeix d'on li vingué la idea directriu d'aquell retorn al tomisme. Mentre alguns autors defensen la intervenció de Masdeu, d'altres no la tenen per provada. Batllori critica ambdues posicions, i amb l'aportació de nova documentació afirma la influència de Masdeu sobre Buzzetti, la qual cosa el situa com a figura important i capdavantera.

També aquest estudi ve completat amb l'enumeració dels manuscrits, dels que en dóna la fitxa i la ubicació.

Antoni BORRÀS I FELIU

Miquel BATLLORI, *Estètica i musicologia neoclàssiques: Esteban de Arteaga*.

Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). Pròleg de Gregorio Marañón, *Obra Completa*, vol. XII, València, Tres i Quatre, 1999 «Biblioteca d'Estudis i Investigacions»: núm. 29, 288 p.

Aquest volum recull per primera vegada tots els estudis dedicats al musicòleg i conreador de l'estètica l'exjesuïta exiliat Esteban de Arteaga (1749-1798). Com a pròleg s'ha escollit el discurs de Gregori Marañón pronunciat en l'acte de recepció de Batllori en la Real Academia de la Història aquí traduït al català. Es tanca amb tres notes crítiques.

Arteaga ingressà a la Companyia de Jesús el 1763 i la deixà el 1769 aprofitant-se del decret d'expulsió de Carles III. Malgrat això, tingué que abandonar Espanya amb els excompanys, amb els qual mantingué poques relacions. A Itàlia consagrà tota la seva vida a l'estudi de l'estètica i de la música. Tornà a Espanya i morí a Madrid, el 1798, sense poder publicar la que hauria estat la seva gran obra de contingut filosoficoestètic.

En estudiar Batllori l'obra ingent portada a terme pels jesuïtes exiliats espanyols, va localitzar en els mateixos arxius i biblioteques italians molta documentació inèdita d'aquest autor i copsà la seva destacada importància en el terreny de l'estètica i de la música. A més a més, malgrat la posició que li havia concedit Menéndez y Pelayo, poc se'n sabia de la seva personalitat. Batllori decidí estudiar-lo a fons.

A l'*Analecta Sacra Tarraconensia* (1937-1940) va publicar el seu primer estudi centrat especialment en l'aspecte biogràfic, i en dates posteriors va anar completant-lo en profunds estudis de les seves originals aportacions en ambdós camps. La localització del seu carteiig amb l'erudit italià Savio Bettinelli, va constituir una riquíssima font d'informació. Publicà aleshores un estudi sobre l'itinerari filosòfic d'Arteaga, que esdevingué el pròleg a la seva posterior edició de *La bellezza ideal* (Madrid 1943). A partir d'aquest moment es multiplicarien les seves aportacions a revistes nacionals i estrangeres.

Degut a l'extinció de la Companyia s'instal·là a Bolonya, on va entrar en contacte amb el món intel·lectual de la ciutat. La pensió concedida per la corona espanyola era molt minsa. Per això, com feren també altres exiliats, demanà unes ajudes extres que per dues vegades li foren concedides. Els tràmits de la petició el posaren en contacte amb Nicolás de Azara, amb el qual mantingué una oscil·lant amistat. De moment, havia esdevingut –per a disposar de més diners– tutor del fill del marquès Francesco Albergati Caparelli, al qual dirigí un memoràndum sobre el que havia d'ésser l'educació d'un jove. Però ja en aquests moments inicials va surar alguna de les constants del seu caràcter, orgullós, mundà, polèmic, cregut de si mateix, que el portà a trencar amb el seu benefactor (com ho farà després amb d'altres) i traslladar-se a Venècia. Encara a Bologna publicà *Rivoluzioni del teatro musicale italiano*, que no és una mera història dels fets, sinó, com indica el mateix títol, una mirada crítica sobre les seves produccions, algunes de les quals degudes a autors encara vivents, suscitaran desagradables polèmiques que vénen reflectides en el carteiig del moment. A Venècia començà la publicació de les *Investigaciones filosóficas sobre la bellezza ideal*, que seria més coneguda amb el títol abreujat de *La bellezza ideal*.

Aquesta publicació el situà en el bell mig d'una llarga polèmica amb coneguts crítics del món italià, especialment amb Tiraboschi i Joan An-

drés. Batllori treu d'aquesta correspondència moltes dades inèdites que van teixint una visió molt exacta, tant del món en el qual es produïen com del caràcter, molt diferent, dels seus autors.

La situació política, amb l'arribada de les tropes napoleòniques a Itàlia, l'atac als Estats Pontificis, i la fugida de Pius VI a Siena, implicaven molts canvis, àdhuc de residència al nostre biografiat. Directament influïren en la de Azara, però també quasi com de retruc amb la d'Arteaga. Estància a Florència, Bolonya, Roma i París.

També en aquest apartat han vingut inclosos els seus estudis sobre la correspondència (en part adduïda en llargs fragments) amb Saverio Bettinelli, i amb Francisco de Miranda, aquest a València.

La segona part acull els estudis de cada una de les obres de l'esteta: *Le rivoluzioni del teatro musicale italiano* (1783), sobre la qual ja feia temps que treballava, però en poder disposar de la riquíssima biblioteca del franciscà bolonyès Giambatista Martini pogué portar-la a terme; esdevingueren des d'aleshores (amb alts i baixos degut al caràcter d'Arteaga) bons amics.

Ja en el discurs preliminar afirma Arteaga que emprèn l'estudi no com a historiador sinó com a filòsof. Ens diu, a més, que el «bon gust» és factor important en el judici sobre qualsevol obra d'art. Estableix un paral·lelisme –assenyalant-ne els límits– entre la música i la poesia.

Batllori demostra –amb l'ajuda del citat carteig– la gran ressonància que tingué la publicació del primer volum. Arteaga enviava un exemplar a tots els més coneguts crítics literats del moment. Això li valgué l'amistat del crític napolità Pietro Napoli Signorelli, del qual també, posteriorment, es distancià, com queda palès en la correspondència entrecreuada.

Els successius enfrontaments amb tants de literats italians, bé que el donaren a conèixer a tota la península, li exigien un treball constant que probablement empitjorà el seu caràcter. Sabia, per altra banda, que havia d'assolir recolzaments exteriors. Per això féu tot el possible per a ser admès com a soci a la «Reale Accademia di Scienze e Belle Lettere di Mantova», i que pogués intervenir en l'edició de les obres de Metastasi.

Batllori encerta en la seva presentació d'aquest món literari en el qual es mogué Arteaga i en el perfil dels seus personatges. L'obra fou traduïda tot seguit al francès i a l'alemany, però no pas al castellà. Batllori sospita que això fou degut al poc aprecí que tenia Carles III per l'òpera.

La segona obra estudiada és *Investigaciones filosóficas sobre la belleza ideal* (1789).

De bell antuvi ens diu Batllori que «dels seus més il·lustres companys d'exili, Andrés pogué avantatjar-lo en erudició, Masdeu en coneixements històrics, Eximeno en estètica musical, Pal i Aponte en el domini de les llengües sàvies, pero Arteaga, crític, historiador, musicògraf i filòleg d'una

peça, els supera a tots en modernitat» (p. 139). Continua, tot seguit, recordant-nos que Menéndez Pelayo digué d'aquesta obra: «El mejor libro de estética que se publicó en su tiempo» (ibid).

En estudiar el seu ideari, Batllori manifesta que, en el fons, ens trobem amb un pensador independent, difícil d'enquadrar en les escoles del seu temps. El seu nucli central seria una suma d'empirisme i sensisme. Batllori compara les seves posicions ideològiques amb les dels filòsofs precedents i contemporanis, amb una notable mestria en la matèria. Arteaga atacà a vegades el seu coetani Francesco Milizia, i mostrà les seves afinitats amb Winkelman i Mengs. Dels espanyols sembla només conèixer Ignacio Luzán. En poques paraules (p. 158-159) ens ofereix Batllori un judici total sobre la seva obra.

Arteaga deixà dues obres manuscrites que mereixen una consideració; es tracta de *Lettere musico-filologiche* i de les dissertacions *Del ritmo sonoro i del ritmo muto nell musico degli antichi*, a més d'altres que deixà únicament esbossades.

En el darrer apartat hi trobem la transmissió manuscrita de tota la seva producció literària, que inclou també la seva correspondència.

Uns breus judicis crítics sobre obres que estudien aspectes d'Arteaga li serveixen per ampliar algunes de les seves afirmacions fetes tot al llarg d'aquest substanciós estudi.

Antoni BORRÀS I FELIU

Miquel BATLLORI, *Lingüística i etnologia al segle XVIII: Lorenzo Hervás*.

Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). Pròleg de Bartomeu Melià, *Obra Completa*, vol. XIII, València, Tres i Quatre, 1999 «Biblioteca d'Estudis i Investigacions»: núm. 30, 356 p.

Aquest darrer volum dedicat a la sèrie de la II·lustració aplega tots els estudis que Batllori ha dedicat a Lorenzo Hervás y Panduro i a l'activitat cultural a Itàlia dels jesuïtes allà exilats. Aquests seran els dos apartats centrals; al final s'aprofundeixen els quatre importants dossiers de contingut bibliogràfic que des del 1960 fins al 1989 publicà a «Archivum Historicum Societatis Iesu».

Bartomeu Melià, conegut americanista, l'ha prologat: «Pòrtic a l'Americanisme». Concisa aportació que cal llegir per encertar a valorar tant el fons dels articles com la maestria de Batllori en redactar-los.

Hervás y Panduro (1755-1809), entrà a la província jesuítica de Toledo

el 1749, marxà a l'exili el 1767, residí a Cesena i després a Roma; el 1799 tornà a Espanya, on morí, el 1809.

El coordinador del volum Josep Solervicens, ens el presenta com «un bon exponent de l'Enciclopedisme, i de la curiositat típicament il·lustrada, dos aspectes que el menaran a l'estudi comparatiu de totes les llengües del món, val a dir la lingüística en el concepte modern del terme» (p. 315).

Hervás no únicament va recollir tot el material imprès sobre aquesta enorme varietat de llengües, sinó que en va realitzar d'altres. Resulta inconcebible la tasca que portà a terme si no es té en compte que va tenir molts col·laboradors, companys seus d'exili a Itàlia. Els dos principals foren per l'Amèrica septentrional Francisco Javier Clavero i per la meridional Gili y Camaño. Aquests, a més, el posaren en contacte amb més de seixanta (que Batllori ha pogut identificar). Hervás tenia un afany insaciable de coneixements; els col·laboradors eren antics missioners en els seus respectius països que tenien necessitat de conèixer les llengües pròpies per a poder predicar i confessar. Sabien si existien o no gramàtiques, i a vegades n'eren ells mateixos els autors. Hervás no solament recollia les notícies sinó que les estudiava sistemàticament, creant un imponent arxiu documental que fos la base d'una gran obra que no pogué portar a la pràctica; d'algunes llengües si que les pogué donar a conèixer i estructurar-les.

Batllori prescindeix en aquest estudi dels ja publicats i dedica tot el seu interès en esbrinar tot el contingut d'aquell arxiu, mai conegut en la seva totalitat fins ara. La mort d'Hervás fou fatal per aquest arxiu, es dispersà i per motius i camins variats ha anat a raure a diferents arxius i biblioteques de Roma.

El lingüística i filòsof Wilhelm von Humbolt les va poder consultar i lloar i donar-ne, en cartes seves, un judici.

Batllori, en aquest estudi, *L'Arxiu lingüístic d'Hervás a Roma i el seu reflex en l'obra de Wilhelm Humbolt* (1961), se centra quasi exclusivament en la presentació i exhaustiu estudi dels sis manuscrits, donant-ne el contingut. Si la tasca feta per Hervás fou tan enorme, el treball de Batllori en aquesta exposició no en desdiu.

Hervás, ens diu Batllori, no descobrí les llengües però va cercar les seves estructures i connexions. Potser vol abarcar massa, car després de recollir les llengües primigènies d'Amèrica volgué completar l'estudi amb les d'altres continents: Àfrica, Àsia... Segurament, treballava massa depressa, com si fos conscient que no acabaria la seva feina.

Batllori ens diu: «és ben ver que, posades les coses en llur punt, l'esperit de Lorenzo Hervás i les seves intuïcions no anaren prou agermanades amb un mètode científic, segur i precís per a poder fer una obra definitiva» (p. 99). De totes maneres, se'l pot considerar precedent i precursor immediat de Friedrich August Wolf.

A aquest estudi dels manuscrits segueix el discurs pronunciat a l'Acadèmia Nacional d'Història, de Buenos Aires (1949), en ser-ne designat membre corresponent a Roma, amb el títol *Amèrica en el pensament dels jesuïtes expulsats*. Es tracta d'una visió ampla i alhora precisa. Batllori qualifica aquells jesuïtes: «ja no eren espanyols purs, però encara no havien esdevingut americans purs, representen una fase regionalista prenatal» (p. 111).

A Itàlia s'havien difós obres contràries tant a la colonització espanyola com a la tasca realitzada pels jesuïtes en aquells països i fins i tot visions negatives de l'àmbit geogràfic i ètnic de les diverses tribus. La reacció dels jesuïtes respon a aquesta falsa informació. Batllori les agrupa en quatre apartats: les que defensen en general la colonització; les que miren l'obra missional dels jesuïtes; els textos poètics i exposicions científiques que exalten el paisatge i finalment, obres històriques, etnogràfiques i lingüístiques. De cada un d'aquests àmbits mostra els millors exemplars i llur producció literària. Constitueix una excel·lent aportació a «l'americanisme» dels jesuïtes exiliats d'aquells països i molt adient al marc en el qual fou pronunciada.

Un altre estudi mira d'esbrinar l'obra dels jesuïtes filipins exiliats. Alguns no arribaren als Estats Pontificis. En sobrevisqueren noranta-nou, la tasca intel·lectual dels quals ve resumida per Batllori. Breus pàgines, però substancialment inèdites.

La darrera part, *Orientacions bibliogràfiques*, reproduïx els citats dossiers densíssims i que ja en els successius moments de la seva publicació suscitaran l'admiració dels historiadors i dels crítics. El fet de residir, Batllori, a Roma, li proporcionava l'oportunitat de tenir a les mans pràcticament tot el que es publicava sobre temes directament o indirecta relacionats amb la Companyia. Els exposava, els resumia i els completava o corregia amb una informada crítica. Calia anar-los llegint a mida que anaven apareixent; avui queden com a testimonis d'una tasca enorme i utilíssima.

El volum que, com tots els precedents, té índexs, es tanca amb tres recensions a obres concernents a la temàtica lingüística.

Antoni BORRÀS I FELIU

Miquel BATLLORI, *Iberoamèrica. Del Descobriment a la Independència*. Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). Pròleg de Pere Grases, *Obra Completa*, vol. XIV, València, Tres i Quatre, 1999 «Biblioteca d'Estudis i Investigacions»: núm. 31, 544 p.

El conjunt d'estudis aplegats en aquest volum tenen la finalitat de «desvetllar i revelar la veritable història d'Amèrica Llatina», tal com ja ho posà en relleu el prologuista de l'obra, el vilafranquí i americanista Pere Grases, expert en Andrés Bello quan, l'any 1979, fou publicada, en llengua castellana, una extensa i significativa part de les recerques americanistes del pare Miquel Batllori. Els diversos capítols que integren aquest volum catorzè de l'obra miquelbatlloriana provenen, fonamentalment, dels textos harmonitzats de les ponències i comunicacions presentades pel pare Batllori en congressos internacionals i, també, aplega i articula força estudis dispersos en miscel·lànies d'homenatge i en revistes especialitzades. El conjunt de treballs s'ordena en quatre grans seccions: descobriment i conquesta, evangelització, independència i, finalment, treballs de crítica bibliogràfica.

La primera secció s'enceta amb un estudi sobre la difusió de les idees geogràfiques de Ramon Llull a propòsit del pressentiment de l'existència del continent que, a finals del segle xv, descobriria el navegant (mallorquí ?) Cristòfor Colom († 1506). Seguidament Batllori analitza minuciosament el text de les butlles del papa Alexandre VI a propòsit dels interessos colonials de Portugal i d'Espanya, sota el suggeridor títol de «La divisió papal del món i les seves conseqüències» (cf. p. 41 i ss). Aquesta primera secció del volum es clou amb un estudi a propòsit de l'influx del pensament de Bartolomé de Las Casas a la Itàlia del segle xvii (p. 55 i ss), junt amb una breu aproximació a la tasca evangelitzadora del framenor mallorquí Juníper Serra (1713-1784).

En la segona secció d'estudis que configuren aquest volum, Miquel Batllori reflexiona sobre els mètodes i abast de l'evangelització en els territoris d'Amèrica Llatina promoguts pels missioners de la Companyia de Jesús (vg. *La Companyia de Jesús al Nou Món: alguns aspectes internacionals*, p. 97 i ss). La tercera secció, particularment interessant, es centra en analitzar la independència americana i s'estructura amb sis grans apartats, on destaquem la missió pontifícia de Giovanni Muzi a Hispanoamèrica (anys 1823-1825) qui esguardaria el fenomen de la independència americana només com una revolució en contra d'Espanya i contra de l'Església; un rigorós i esplèndid estudi històric que hem de considerar una monografia completa sobre aquest important afer diplomàtic (cf. p. 187 i ss), així com, també, destaquem la valuosa aportació de noves fonts documentals sobre l'estada de Giovanni M. Mastai, el futur papa

Pius IX, a Iberoamèrica (vg. p. 313-316). Miquel Batllori corona aquesta tercera secció tot investigant l'actuació del general Bolívar amb la Santa Seu i, també, semblantment, la del general San Martín.

A la quarta i darrera secció Batllori abasta precises indicacions bibliogràfiques, amb agudes observacions crítiques, com, per exemple, en l'excel·lent comentari a la *Guida delle fonti per la storia dell'America Latina negli archivi della Santa Sede e negli archivi ecclesiastici d'Italia* que publicà Lajos Pásztor, professor de l'escola d'arxivística de l'Arxiu Secret Vaticà l'any 1970; o bé els modèlics comentaris als volums de documentació pontifícia, preparats per Pedro de Leturia amb el títol de *Relaciones entre la Santa Sede e Hispanoamérica*, publicats pòstumament. En efecte, ran del traspàs del pare Leturia l'any 1955, el papa Pius XII encarregà a Miquel Batllori que edités, i prosseguís, els treballs de Pedro de Leturia sobre les relacions d'Amèrica i la Santa Seu arran de la independència iberoamericana. Fou, foncs, a partir d'aquesta circumstància els viatges de Miquel Batllori a Amèrica s'intensificaren i els contactes científics amb els historiadors americans es consolidaren.

Aquest volum posa en relleu el gran mestratge, i domini, de part del pare Batllori d'un llarg període de la història llatinoamericana que abasta més de de tres segles. I és que, precisament, Miquel Batllori, mai no concebé la història com a quelcom enyoradís, ans com un poderós esdevenir que, de faisó fluctuant, va enllaçant els fets pretèrits amb els presents i, és clar, els orienta vers els futurs.

Valentí SERRA

Miquel BATLLORI, *Història i mite de la intervenció dels jesuïtes en la independència d'Hispanoamèrica: Juan Pablo Viscardo*. Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). Pròleg de Francesca Cantù, *Obra Completa*, vol. XV, València, Tres i Quatre, 2001 «Biblioteca d'Estudis i Investigacions»: núm. 32, 404 p.

És un fet prou conegut l'interés americanista del pare Miquel Batllori tant per motius objectius com subjectius. Aquest interès americanista s'ha traduït en una producció historiogràfica, riquíssima i substancial, que pot ser agrupada en quatre grans àmbits. El primer se centra en els escenaris biogràfics dels protagonistes inicials del fet del descobriment del continent americà (Reis Catòlics, Cristòfor Colom i el papa Alexandre VI), prioritzant, però, el tema de la formació de l'ambient cultural on madurà històricament

el fet del descobriment i el rerefons políticouridic de les butlles alexandrines de 1493 (vegeu *Alessandro VI dal Mediterraneo all'Atlantico*, Roma nel Rinascimento 2004 i dins aquesta obra *Cristiandad, conquista y evangelización. De la obligación de evangelización al derecho al control de las instituciones evangelizadoras*, p. 315-332). El segon àmbit aplega els seus estudis sobre el fet de l'evangelització, en especial sobre el paper dels jesuïtes al Brasil i a l'Amèrica espanyola, en particular al Paraguai. Entre el tema de l'evangelització i el de la independència, els estudis del pare Batllori versen sobre els jesuïtes expulsats d'Amèrica, el segle XVIII, en llur activitat científica i/o literària centrada en quatre sectors: el de la colonització espanyola d'Amèrica i el paper d'Espanya en aquesta, el de les apologies de l'obra missional realitzada per la Companyia, el dels estudis i composicions poètiques dedicats a la natura de les terres descobertes i colonitzades, i el de les obres de tema històric, geogràfic, etnogràfic i lingüístic. Com digué el mateix pare Batllori, l'estudi d'aquests textos mostren «el veritable mirador de la Història» i ens fan comprendre que aquests espanyols americans ja no eren espanyols purs, però encara no havien esdevingut americans purs, malgrat que representen una fase regionalista prenatal. Es en aquest context on cal inserir aquest volum XV de la seva Obra Completa, objecte d'aquesta ressenya, que conté una monografia sobre Juan Pablo Viscardo, paradigma dels jesuïtes expulsats a Itàlia el segle XVIII (vegeu els volums X-XIII d'aquesta obra completa), i sobre les relacions dels jesuïtes amb els processos d'independència iberoamericans. Tres són els temes objecte del seu estudi: la biografia de Juan Pablo Viscardo, l'estudi de la difusió de la seva molt popular *Carta dirigida a los españoles americanos* i la represa de tot un seguit de qüestions, encara no resoltes per la historiografia contemporània, sobre el paper dels jesuïtes en el fet de la independència americana (p. 1-127). Completa aquest estudi un extens apèndix documental (p. 129-336).

Com hem dit, l'estudi se centra en la biografia de Juan Pablo Viscardo ja publicada l'any 1953, traduïda ara al català, (*El abate Viscardo. Historia y mito de la intervención de los jesuitas en la independencia de Hispanoamérica*, Instituto Panamericano de Geografía e Historia, Caracas), però actualitzada amb les aportacions documentals posteriors fins la nova edició de 1995 (Fundación Mapfre, Madrid) i encara altres a cura dels responsables d'aquesta edició. La biografia de Juan Pablo Viscardo s'inicia amb les dades referents als anys 1748-1769: el tema del seu cognom, el lloc de naixença, l'entrada en la Companyia de Jesús i l'exili a Itàlia en ser dissolta la Companyia (p. 15-22). Hom passa després als fets dels anys 1769-1781 caracteritzats per un exili gris a Itàlia, encara obedient al monarca espanyol, i que són l'explicació psicològica necessària de la seva reacció contra Espanya i a favor de la independència del Perú, posant-se al servei

d'Anglaterra, anys 1781-1784 (p. 23-50). D'aquí l'interès del següent capítol titulat *Història i mite dels jesuïtes independentistes* durant els anys 1780-1800 (pàgs. 50-84). Admesa l'emergència d'un ideal secessionista entre els jesuïtes exiliats d'Hispanoamèrica, propiciat per la tradició antiabsolutista i populista medieval i pel rebuig de l'absolutisme borbònic, un dels actes més impopulars del qual a Amèrica va ser l'expulsió dels jesuïtes, el Batllori passa a explicar l'origen i la causa de la llegenda dels jesuïtes com una de les causes principals de la independència. Esbrinat aquest mite, l'autor reprèn l'itinerari del personatge biografat entre els anys 1784-1792, el qual, en haver fracassat a Londres, tornà a Itàlia (p. 85-94). Mancat de recursos econòmics i desitjant tornar a la «pàtria», és a dir, a Perú, es posà de bell nou al servei del rei borbònic presentant dos projectes que podien ser d'utilitat a la monarquia espanyola. El resultat, però, fou negatiu. L'estudi de la *Lettre aux espagnols américains* ocupa les pàgines següents (p. 95-122). La carta tradueix sentiments i resentiments que durant anys han hagut de conviure amb la misèria, l'esperança i el decència. Publicada després de la seva mort, la carta va ser una arma poderosa en favor de la independència i és un dels textos impresos, com diu el mateix pare Batllori, que més ajudaran els americans que antany foren espanyols a prendre consciència de llur propi ésser i a descobrir que s'obria una nova etapa en la història del nou continent. Aquest text és el que ha donat a Viscardo la seva fama pòstuma. En un epíleg (p. 123-127) Batllori, en haver enllestit la recerca i verificació dels fets concrets dels exjesuïtes participant d'alguna manera en el moviment d'emancipació d'Hispanoamèrica, planteja i apunta solucions a diversos interrogants de la historiografia contemporània sobre la incidència real dels jesuïtes en la formació d'una consciència nacional, en l'ideal d'independència, en l'afirmació de la llibertat de pensament i, per tant, en el rebuig de la tirania d'un monarca absolutista.

Hom no dubta que és un encert la publicació d'un apèndix documental per a qualsevol tema històric. En realitat l'estudi que precedeix els documents no és altra cosa que un comentari a l'aplec documental. Miquel Batllori transcriu tots els documents que va poder aplegar sobre Juan Pablo Viscardo (p. 133-307), llevat, amb alguna excepció, dels ja publicats per altres (Merle E. Simmons i l'edició de *Archivo del general Miranda*). No cal pas dir que l'edició dels documents és acurada, arribant a la perfecció. Segueix aquest apèndix la transcripció de la *Carta a los españoles americanos*, escrita en llengua francesa, en la seva redacció definitiva, per Juan Pablo Viscardo probablement l'any 1792 i traduïda al castellà i impresa a Londres l'any 1801, a la qual deu Viscardo la seva fama. Els editors han inclòs en aquest volum XV de l'Obra Completa del P. Batllori el text d'una comunicació presentada al *Quinto Congreso Internacional*

de *Historia de América* de l'any 1971, on s'analitza la bibliografia sobre Viscardo entre els anys 1955-1971, i també diversos comentaris a escrits d'altres sobre Juan Pablo Viscardo.

Josep HERNANDO

Miquel BATLLORI, *Del vuit-cents al nou-cents: Balmes, Ehrle, Costa i Llobera, Casanovas*. Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). Pròleg de Ramon Corts, *Obra Completa*, vol. XVI, València, Tres i Quatre, 2002 «Biblioteca d'Estudis i Investigacions»: núm. 33, 670 p.

El dia que escric aquestes ratlles es compleix el tercer aniversari de la mort de Miquel Batllori a Sant Cugat, pocs dies després d'haver donat el seu vist-i-plau al volum XX de les seva *Obra Completa*, que aplegaria la seva extensíssima bibliografia. Deia Ciceró (Cat. Mai. 17,61): *Apex autem senectutis est auctoritas*. «L'autoritat és la corona de la vellesa», una autoritat que, en el cas de Miquel Batllori, se sustenta en la *sapientia* que destil·len els escrits que ens ha llegat, entre els quals, els que aplega aquest volum, el primer de tres que estan dedicats a l'època contemporània i que recull estudis que van des del vuit-cents al nou-cents entorn, bàsicament, de quatre noms: Balmes, Ehrle, Costa i Llobera i Casanovas, «homes d'Església amb preocupacions intel·lectuals i oberts a la seva societat», tal com se'ns diu a la coberta.

Ramon Corts i Blay, director de la Biblioteca Balmes, és l'autor d'un pròleg (p. VII-XXIII) fet des del coneixement profund de l'obra de Balmes i Casanovas, i de l'Arxiu Secret Vaticà, i del tracte amb el pare Batllori, que ens dona bona entrada a la lectura dels estudis que es publiquen, tot contextualitzant-los i assenyalant-ne algunes aportacions i encerts cabdals. La primera part d'aquests estudis duu per títol *Jaume Balmes (1810-1848): Filosofia i Política*; hi podem llegir sis textos: 1.1. «Filosofia balmesiana i filosofia ceriverina» (p. 3-16); 1.2. «Estètica: la inoriginalitat dels discurs sobre l'originalitat» (p. 17-26); 1.3. «Pensament polític: Balmes i l'Europa del seu temps» (p. 27-49), que tracta dos temes: «El matrimoni d'Isabel II, les nacionalitats europees i el Risorgimento italià» i «La Suïssa del 1848»; 1.4. «Balmes i Andrés Bello» (p. 51-62); 1.5. «Sobre l'àmplia difusió de l'obra de Balmes a Itàlia» (p. 63-84) i 1.6. «Balmes sempre més disputat que discutit» (p. 85- 108), aquest darrer (el més recent) corresponent a una conferència pronunciada a Vic el 9 de juliol de 1981 en la commemoració

annual de la mort de Jaume Balmes, mentre que dels altres (produïts entre Torí, Roma i Barcelona), quatre són dels anys quaranta i giren entorn de la celebració del seu centenari, el 1948. Completen aquesta primera secció cinc notes breus: [1] «Balmes filòsof i polític»; [2] «Balmes a Madrid (1844-1846)»; [3] «Balmes i Josep M.^a Quadrado»; [4] «Els criteris de veritat en Balmes» i [5] «Presentació de Balmes i Casanovas (1959)» (pp. 109-126).

Respecte al punt 1.1, cal dir que Batllori (B. a partir d'ara) ja havia parlat anteriorment de les relacions entre Balmes i l'antiga Universitat de Cervera, les quals havia resumit en tres punts: la seva formació escolar a Vic i a Cervera, la predilecció per les doctrines jesuítiques i la mateixa base de la seva pròpia filosofia independent que, sobre «un fons escolàstic incommovible» (4), duria l'empremta del jesuïtisme cerverí del segle anterior. Ara, es proposa aprofundir en aquest darrer, tot centrant-se en la neoescolàstica (actitud renovadora dins de la tradició filosòfica cristiana), el cientisme i l'interès de Balmes pels moviments filosòfics contemporanis. Tal com observa B., en la *Historia de la Filosofía*, Balmes fa paleses influències ben poc «escolàstiques», com podrien ser les de Leibniz, Vico i Kant i, en canvi, arrossega de les dècades anteriors una barreja d'admiració i ignorància respecte a la figura de Ramon Llull, que B. justifica, en part, car la mort prematura de Balmes li impedí viure l'auge del moviment lul·lista. Pel que fa a la posició del filòsof sobre sant Tomàs i Suárez, B. considera que es mostra conservador, tot esforçant-se a suprimir totes les dissensions entre els pensadors cristians (10); quant a la consideració dels estudis científics, pensa que per a Balmes tenien un doble valor: apologetic i filosòfic (en la mesura que incentiven la elucubració metafísica) (13). En el punt 1.2. s'analitza el discurs *De l'originalitat* (1841), que Ignasi Casanovas considera una veritable síntesi de la teoria literària de Balmes (17). B. n'assenyala les idees fonamentals: a) La vàlua estètica rau en l'originalitat, no en la imitació; b) La literatura grega (original) és superior a la llatina, a la renaixentista i a la neoclàssica (d'imitació); c) Pel que fa a la literatura espanyola del Renaixement, cal cercar les millors pàgines en «les manifestacions espontànies del geni hispànic» (21) més que en les imitacions de les literatures llatines i italianes. B. excusa el simplisme i la ingenuïtat d'aquests plantejaments, tòpics i reiteratius, per una influència romàntica (sobreevaluació de la literatura grega per part de Byron, Keats, Holderlin –entre d'altres– combinada amb una indissimulada hostilitat envers Roma). En el punt 1.4. Batllori elogia la figura d' Andrés Bello, al qual qualifica com «un dels estudiosos més intel·ligents» de Balmes i conclou que, malgrat les discrepàncies, ambdós posseïen una actitud comuna d'independència i la capacitat d'enfrontar-se sense prejudicis als problemes del pensament humà. (56). Destaquem també la notable aportació

de B. en el punt 1.5., en el qual posa de manifest l'amplíssima difusió que tingué l'obra de Balmes a Itàlia, que s'iniciaria amb la traducció, per part del cardenal Antonio Orioli, de l'obra *El protestantismo comparado con el catolicismo* (65) entre 1845-46; l'interès per l'autor fou, en vida (a mitjans del XIX) més per l'obra apologètica; més tard, coincidint amb l'època de renovació de la filosofia cristiana (1851-63) es difongueren les dues filosofies: la fonamental i l'elemental.

La segona part, més breu, intitulada *El cardenal Franz Ehrle (1842-1934): Església i Societat*, inclou dos estudis: 2.1. «Arran de l'obertura de l'Arxiu Secret Vaticà», publicat originàriament en italià a Roma el 1983 (pp. 127-152) i 2.2. «El prefecte de la Vaticana en la seva correspondència amb el cardenal Rampolla» (pp. 153-209). Franz Ehrle, prefecte de la Biblioteca Vaticana, havia arribat a Roma el 1880, any en què Lleó XIII obrí l'Arxiu als investigadors. En principi, hi acudí per estudiar les nunciatures d'Alemanya durant la guerra dels Trenta Anys, però ben aviat centraria la seva recerca en els temes medievals, pels quals sentia predilecció, tant a la Biblioteca com a l'Arxiu (1880-1890). B. destaca que el gran interès d'Ehrle pel Cisma el duqué a viatjar a Avinyó, Barcelona, Madrid, El Escorial, Tortosa i Peníscola (135) i que, com a fruit d'aquestes visites, hauria mantingut correspondència amb estudiosos com Ricardo de Hinojosa a Madrid o Francesc de Bofarull i Antoni Rubió i Lluch a Barcelona (139) i va ser nomenat membre corresponent de la Reial Acadèmia de Bones Lletres el 1894.

La tercera part, intitulada *Miquel Costa i Llobera (1854-1922): Trajectòria estètica*, inclou un estudi 3.1. «Trajectòria estètica» (p. 231-246) i tres notes: [1] «Poeta mallorquí», [2] «La seva poesia romana» i [3] «Bartomeu Torres Gost, Miquel Costa i Llobera. 1854-1922» (1971) (p. 247-258). B. afirma que Costa i Llobera «transpúa» setcentisme pel seu origen senyorial (aristocràcia rural pollensina) i per la seva estètica, que sempre seria la del bon gust. (241). N'estableix la trajectòria estètica fent una valoració de les lectures, traduccions, la creació poètica, els judicis i la valoració crítica i estètica dels seus treballs en prosa. Són notables les pàgines que dedica a la gènesi de les *Horacianes* (221-231). B. destaca la lectura dels clàssics i els anys de Roma com a fonamentals en aquest procés que menaria Costa a la percepció poètica classicista de Mallorca i Catalunya i assenyala com a mestres Milà i Fontanals i Torras i Bages. Conclou atribuint a Costa un ideari estètic que encaixaria a la perfecció amb l'escola estètica catalana a la qual ell hauria aportat «la idea d'obra d'art com a maridatge perfecte de forma i d'inspiració, on l'expressió i la senzillesa són qualitats gairebé essencials» (244).

La quarta part, sota el títol *Ignasi Casanovas (1872-1936): Assaig biogràfic*, inclou, al nostre entendre, algunes de les aportacions més sòlides

i suggerents del volum. Es tracta de set estudis: 4.1. «Introducció» (p. 259-260), 4.2. «Els primers anys» (p. 261-280), 4.3. «Autoformació, afeccions estètiques i inicis d'apostolat» (p. 281-316), 4.4. «Camins ja fressats i altres de nous: societat, estètica, fundació del Foment de la Pietat Catalana» (pp. 317-346), 4.5. «L'alta cultura: des de la Biblioteca Balmes» (pp. 347-382), 4.6. «Els darrers anys», 4.7. «El P. Casanovas a favor de la llengua i de la cultura catalanes» (p. 419-442) i 4.8. «Bibliografia» (p. 457-468) als quals s'afegeixen set notes breus (p. 443-456), entre les quals una necrològica, la introducció de B. a l'obra *Relíquies literàries* (1960), un comentari sobre la trajectòria estètica de Casanovas i un pròleg a *Estètiques* (1943). Ja des del punt 4.1. podem percebre la implicació personal de B. quan afirma que pretén esbossar «la reflexió d'una vida, la plenitud de la qual tot just besllumaven els seus íntims i era enterament desconeguda pels profans [...] alguns dels aspectes més vitals d'aquella personalitat tan potent que es troba un dia –sense gairebé ni adonar-se'n– constituïda en el centre d'un cor d'apòstols i en ànima d'un fecund cenacle d'estudiosos» (259). Cal destacar, en el punt 4.3, les pàgines destinades als estudis històrico-filosòfics (284 i ss.) i a les afeccions estètiques (288 i ss.), del 4.4. les referències a l'amistat amb Torras i Bages (327 i ss.) i amb artistes i literats com Gaudí, Maragall, Ruyra o Costa així com l'etapa com a acadèmic en la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (342 i ss.). B. explica en el 4.5. el paper cabdal que tingué Casanovas en la fundació de la Biblioteca Balmes, l'any 1923 (347 i ss.), una institució amb una clara vocació científica: «Anem preferentment als llibres fonamentals de cada ciència, als llibres que en diem fonts d'estudi [...] preferim una obra viva a una de pura curiositat històrica», dit amb les paraules que B. reproduïx d'I. Casanovas (349). Els primers projectes serien: donar impuls a l'Obra dels sants Evangelis creada pel Foment de Pietat, fundar un anuari de ciències eclesiàstiques (*Analecta Sacra Tarraconensia*), endegar la publicació de l'obra completa de Balmes, preparar l'epistolari de Torras i Bages i una sèrie de volums de documents per a la història cultural de Catalunya en el XVIII entorn a la figura de Finestres. En el punt 4.6. (383 i ss) B. narra, amb gran emoció, els darrers anys de Casanovas, destacant-ne les darreres aportacions sota l'epígraf «El seu Finestres» (397 i ss.): Ignasi Casanovas, paral·lelament als seus estudis sobre Balmes, copià molts documents setcentistes a l'arxiu certerí de Faust de Dalmases, els quals foren fonament de les conferències que féu l'any 1924 a la Biblioteca i del volum *Josep Finestres: Estudis biogràfics*. De les notes, cal destacar-ne la primera necrològica (433 i ss.), de fet una biografia resumida de qui «Fou per a la cultura catalana una de les víctimes més doloroses de la Revolució de 1936» i l'útil bibliografia (457-465). La cinquena part, sota el títol *Ambient cultural espanyol entorn del 1900*, inclou: 5.1. «Els orígens de

Razón y Fe» (p. 469-480) i 5.2. «Aportació de l'Institut Catòlic de Artes e Industrias durant els primers setanta-cinc anys d'història» (481-498). I la sisena part, *Orientacions bibliogràfiques*, conté: 6.1. «Entre el vuit-cents i el nou-cents» (1983) (p. 499-522); 6.2. «La Companyia de Jesús entre 1833 i 1945 (1986) (pp. 523-556) i 6.3. «A través de l'època contemporània» (1993) (p. 557-580). S'hi afegeixen, finalment, catorze notes crítiques (p. 581-626), onze de les quals, sota l'epígraf «Església i societat», són ressenyes sobre publicacions referides a Felix Amat, el cardenal Antonelli, l'Abbé Henry Bremond o Josep M.^a Quadrado, entre d'altres, i tres, que sota l'epígraf «Estètica contemporània» estan centrades en publicacions sobre estètica catalana o espanyola. Aquestes dues parts finals contextualitzen les anteriors. El volum es clou amb una «Nota editorial» de Josep Solervicens, de lectura inel·ludible (p. 627-629) i un «Índex onomàstic» a cura d'A. Lluís Moll, que facilita la recerca de dades a lectors interessats i investigadors.

És aquest un volum erudit per partida doble, car erudites són les aportacions de Miquel Batllori, que, una vegada més, se'ns fan imprescindibles per a estudiar aquest període de la nostra història cultural, però també cal assenyalar la ingent tasca duta a terme pels editors, que han tingut cura de traduir, anotar i vetllar per la coherència en la presentació definitiva d'aquests materials, indiscutiblement valuosos per a la recerca però que també podem assaborir com a lectura plaent.

Maria PAREDES BAULIDA

Miquel BATLLORI, *Galeria de personatges*. Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). Pròleg d'Albert Manent, *Obra Completa*, vol. XVII, València, Tres i Quatre, 2001 «Biblioteca d'Estudis i Investigacions»: núm. 34, 564 p.

Potser la millor qualificació a aquest polifacètic volum la trobaríem en unes paraules del mateix Batllori en presentar el volum XVI de les *Obres de Pere Grases*, recollit en el present volum, quan diu que «és el volum més miscel·lànic de tota la seva col·lecció d'obres completes» (p. 457). En efecte, el ventall dels 55 retrats, ja de caire biogràfic o d'estudi d'algunes de les seves obres en particular (més sis notes crítiques), agrupats, més o menys artificialment, pels editors en nou apartats: Idealisme i crítica (per exemple, Benedetto Croce (pp. 3-21); Història i cultura (per exemple, Josep Torras i Bages) (pp. 41-46); Semblances paral·leles (el més ric en

personatges presentats, tots ells catalans i mallorquins); Història i art (algun de poc conegut com la història de la col·lecció del seu pare) (pp. 365-400); Filologia (Pere Bohigas) (pp. 447-454); Pensament (com, per exemple, Giuseppe De Luca) (pp. 467-472); Creació literària (per exemple, Rubén Darío) (pp. 487-492); i les esmentades Notes crítiques; ofereixen al lector una mena de Galeria d'alguns dels homes més importants, en el terreny de la cultura, de la segona meitat del segle xx, no solament de Catalunya i de la resta d'Espanya, sinó també de molts historiadors d'Europa i Amèrica amb els que tractà personalment Batllori. Aquesta forma personalitzada de moltes d'aquestes aportacions seves donen a tot aquest volum un caire propi i distintiu, com recalca, en el seu interessant pròleg Albert Manent; en moltes hi trobem noves dades de l'estudiat i de Batllori alhora. Aquesta varietat i riquesa de dades es fruit de les seves successives residències i de la seva prodigiosa memòria, que li permetia recordar dies i circumstàncies d'una trobada d'un passat llunyà i d'establir-hi comparacions entre diversos autors i obres literàries. Batllori fou un viatger infatigable, malgrat les seves xacres. N'hi ha prou de recordar les seves residències i activitats ja a Barcelona, especialment en l'àmbit universitari, on va conviure amb aquells que foren els seus professors i companys; o la seva primera estada al nord d'Itàlia durant l'exili de la Companyia de Jesús per la República (quan encara ell era estudiant) i que ampliaria posteriorment a Roma, com a director de l'*Archivium Societatis Jesu* i director ensems d'aquell Centre d'investigació històrica; sense oblidar la seva estada a Mallorca després de la guerra civil –un altra mena d'exili–, que ell considerava providencial, car li permeté posar-se en contacte amb el món de Ramon Llull, del medievalisme i dels escriptors i poetes d'aquella illa que esdevindrien temes preferits dels seus posteriors estudis. L'estada a Roma i les recensions que feia dels millors llibres d'història que hom anava publicant el mantenien en contacte amb els diversos corrents històrics del moment i el relacionaven amb aquells historiadors que després (o abans) pogué conèixer personalment en els successius Congressos Internacionals d'Història en què hom esperava, amb interès, les seves ponències o les seves intervencions que amb autoritat discutia, matisava o enriquia, i això sempre emprant la llengua del seu interlocutor (Federico Chabod) (pp. 297-304). Vaig poder gaudir d'algunes de les seves magistrals intervencions.

El seu nomenament com a membre de la Reial Acadèmia de la Història de Madrid li permeté alternar més freqüentment amb els més significatius historiadors castellans, com pot comprovar-se tot al llarg del present volum: Ramón Menéndez Pidal, Gregorio Marañón i Josep Antoni Maravall.

Naturalment, no tots els estudis recollits en el present volum assoleixen la mateixa categoria i interès. En gran part depenen del lloc i motiu de llur

publicació: o com estudis pròpiament dits, o com prefacis o pròlegs d'una obra, o com discursos d'homenatge o de recepció en una Acadèmia. També són molt variats en llur llargària. Més d'un cop els editors del present volum han reunit en un mateix apartat (un a continuació de l'altre) els judicis expressats en diverses ocasions, la qual cosa permet arrodonir el pensament total del Batllori sobre aquella persona.

Malgrat que resulta impossible al·ludir els autors presentats en aquest volum miscel·lànic (recordi's que l'Índex onomàstic preparat per Josep Solervicens ocupa de la p. 533 a la 558), no podem ometre'n alguns per la seva importància. I en primer lloc, els successius estudis dedicats al que fou gran amic seu, en Jaume Vicens Vives (pp.305-336), de qui estudia la seva evolució històrica des dels seus inicis com a catedràtic d'Institut fins a la seva inesperada mort al cinquanta anys; ja des dels seus primers estudis va ser un aferrissat enemic de la història romàntica (la qual cosa li valgué l'enemistat d'alguns historiadors consagrats) i anà desenvolupant la seva pròpia personalitat amb l'ajuda de la historiografia europea d'aquell moment, i esdevingué un dels capdavanters de la història social i econòmica a Catalunya i a la resta d'Espanya. Presenta les seves obres més importants entorn de Ferran II, i les seves darreres i petites obres, *Aproximación a la historia de España* i la *Notícia de Catalunya*. Insisteix en el seu catalanisme i la seva capacitat per enfrontar-se amb els temes més polèmics. Puc corroborar el retrat que ens ha deixat d'ell, amb l'experiència personal viscuda durant les trobades que fèiem amb Vicens Vives, alguns dels seus deixebles, algunes tardes a casa seva, al carrer de Santaló.

Voldria citar una altra de les seves aportacions, aquí recollides, que té un caire ben diferent però que és també interessant per a la petita història de Barcelona: em refereixo a l'enfrontament entre Joan Estelrich i Antoni M^a Alcover amb motiu de la Fundació Bernat Metge (pp. 455-443) i que avui ens resulta inexplicable.

Aquest volum no decebrà. Hom hi trobarà una erudició enorme i un coneixement de la cultura catalana envejable. Felicitem també tots els qui han possibilitat la seva publicació.

Antoni BORRÀS I FELIU

Miquel BATLLORI, *L'Església i la II República Espanyola. Vidal i Barraquer*. Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). Pròleg d'Hilari Raguier, *Obra Completa*, vol. XVIII, València, Tres i Quatre, 2002 «Biblioteca d'Estudis i Investigacions»: núm. 35, 520 p.

Aquest volum –el XVIII– de l'obra completa de Miquel Batllori està centrat, però no exclusivament dedicat, a les relacions entre l'Església i l'Estat entre el canvi de règim a Espanya d'abril de 1931 i l'esclat de la guerra civil el juliol de 1936. Sobre la base dels més de 1300 documents de l'arxiu Vidal i Barraquer que Batllori i Víctor Arbeloa publicaren entre 1971 i 1991 en nou volums després de vint-i-quatre anys de feina a Montserrat, aquests dos autors van escriure sengles estudis introductoris per a cada una de les quatre seccions i els 14 apartats en què van dividir l'edició d'aquell corpus documental. Aquests estudis introductoris constitueixen el bloc central del volum XVIII de l'obra completa de Batllori: 312 pàgines del total. Com que són resums d'aquests estudis, no s'han reproduït aquí els articles, conferències i autopresentacions –en total 13– escrits per Batllori paral·lelament a l'edició de l'arxiu Vidal i Barraquer, però consten en nota a peu de plana, així com la bibliografia més recent d'altres autors que han utilitzat tant l'arxiu Vidal i Barraquer com el de Gomà.

La síntesi ben trabada del conflicte entre Església i Estat entre 1931 i 1936, a partir de la correspondència, sense cap omissió, entre l'arquebisbe Vidal i Barraquer i el Vaticà, el seu nunci a Madrid, els altres arquebisbes i bisbes espanyols, els superiors generals dels ordes i congregacions religiosos, els presidents de les organitzacions catòliques i els més destacats representants de la Segona República i de la Generalitat de Catalunya, mostra els esforços de Vidal i Barraquer per trobar una solució de concòrdia entre un Estat que es desconfessionalitzava i una jerarquia eclesiàstica majoritàriament antiliberal. El fracàs de Vidal i Barraquer, entre la doble radicalització anticlerical i clerical dóna pas a la direcció intransigent del nou arquebisbe de Toledo, Isidre Gomà, també català, recolzat per Pius XI, que posava com a condició per a un acord amb la República durant el bienni dretà una reforma constitucional, que era inviable atesa la correlació de forces a les Corts, sense poder impedir que, amb el triomf del Front Popular el 1936, tornés a replantejar-se el laïcisme anticlerical del primer bienni republicà.

Una secció prèvia d'aquest volum de l'obra completa de Miquel Batllori recull diversos articles i ponències amb els antecedents del tema central i un de 1965 sobre els precedents històrics de la unió dels cristians i el Concili Vaticà II. Una tercera secció del volum aplega una conferència sobre la comunitat cultural dels Països Catalans juntament amb un altre titulat «Vers

l'Europa de l'any 2000». En una quarta secció es reediten un interessant treball sobre la història moderna i contemporània de Catalunya vista pels historiadors italians i un sobre els jesuïtes durant la segona guerra mundial.

Una darrera secció recull tres crítiques de Batllori a llibres sobre l'Església a Espanya i sobre la maçoneria en el segle xx, el seu discurs de la inauguració de la Universitat Ramon Llull el 1999, a més d'un article i dos pròlegs sobre llibres relatius a Vidal i Barraquer posteriors a la seva pròpia edició del corpus documental esmentat. Finalment, es recullen alguns discursos i articles relatius als Congressos Internacionals de Ciències Històriques i altres temes historiogràfics. Tot i que aquests darrers són de circumstàncies, sempre es troben idees i frases amb les quals Batllori sabia evitar reduir-se al discurs oficial del marc establert.

Resulten admirables, encara que ben conegudes, la independència i l'honestetat professional de Batllori, que evita qualsevol temptació hagiogràfica o apologetica, sense esmentar la seva erudició aclaparadora. Després de moure's entre Ramon Llull i el segle xviii, passant per Alexandre VI i Gracián, el pare Batllori entra, durant la darrera fase de la seva llarga carrera d'historiador, en la història del segle xx i és aquesta faceta del seu treball la recollida aquí, aplegant materials dispersos, que aquí es troben junts per a comoditat i informació del lector, amb la sorpresa de trobar fins i tot alguna conferència o cicle inèdits.

Sense dubte el treball de Batllori no és l'únic a tenir en compte per a estudiar el conflicte entre Església i Estat entre 1931 i 1936, però és ineludible utilitzar-los si es vol estudiar la qüestió.

Un excel·lent pròleg d'Hilari Ragner enriqueix aquest volum. Miquel Batllori no volia tractar el període de la guerra civil. Esperem que Ragner, que ha escrit tant sobre aquells tres tràgics anys, continuï l'edició de l'arxiu Vidal i Barraquer fins a la mort a l'exili d'aquest arquebisbe que no volgué signar la carta dels bisbes espanyols als seus germans de tot el món de 1937, aquella que col·locava la jerarquia eclesiàstica al costat dels futurs vencedors de 1939.

Albert BALCELLS

Miquel BATLLORI, *Records personals i últims escrits*. Edició a cura d'Eulàlia Duran (dir.) i Josep Solervicens (coord.). Pròleg de Cristina Gatell i Glòria Soler, *Obra Completa*, vol. XIX, València, Tres i Quatre, 2003 «Biblioteca d'Estudis i Investigacions»: núm. 36 VII-XIX, 685 p.

La «Nota Editorial» que hi ha al final d'aquest penúltim volum de les obres completes del pare Miquel Batllori orienta molt bé el lector. En efecte, seguint el títol del volum XIX, l'autor de la «Nota», Josep Solervicens, explica que s'hi apleguen els records vitals i intel·lectuals del jesuïta català i els seus darreres escrits. Constitueix –diu–, un digne colofó a aquesta extensa *Obra Completa*, la qual encara inclourà un últim volum amb els índexs generals de tota la sèrie. El XIX és l'únic volum que no pogué veure publicat el pare Batllori, però sí que va poder corregir-ne les proves abans de morir a Sant Cugat del Vallès, el 9 de febrer de 2003.

El pròleg és de Cristina Gatell i Glòria Soler. Les dues historiadores, que han tingut un contacte sovintejat i amistós amb el pare Batllori en els darrers anys de la seva vida, són, sens dubte, les que millor podien estampar-lo en aquest volum dedicat als seus «Records personals». Està molt ben fet. Capta encertadament la personalitat i fins la filosofia de vida de Miquel Batllori, i no sols el Pròleg, sinó també les vuit introduccions amb què Gatell i Soler encapçalen els vuit escrits del primer bloc són molt bones. Cal llegir-les com el que són, introduccions acurades i incisives, en les quals es descobreixen particulars pinzellades de la personalitat de Batllori traçades per aquestes seves amigues. De vegades, Cristina i Glòria saben aplicar observacions del mateix Batllori sobre la valoració o el capteniment d'altres persones, per reflectir-les després sobre el jesuïta amb la qual cosa ofereixen aportacions o matisos sobre la seva personalitat. Per exemple, quan el pare Batllori descriu qui posseeix una clara intel·ligència, Gatell i Soler ens ajuden a collir la seva insinuació sobre com era el mateix Batllori: «L'home destacable és sempre contemporitzador i, per tant, adopta de manera innata la discreció, la senzillesa, l'humor com a norma de comportament.» (p.VII).

En el Pròleg, s'hi palesa un altre tret del treball intel·lectual del pare Batllori, val a dir la seva capacitat de fer grans síntesis. És per això, que un historiador –de la cultura, afegim-hi nosaltres, com a Miquel Batllori li agradava d'autodefinir-se– que ha produït més de mil títols entre llibres de recerca, assaigs, articles i monografies molt detallades, no ha defugit de fer grans síntesis interpretatives de les investigacions realitzades: «Sostenia Batllori que l'historiador que desitjava donar un sentit global al seu treball i mostrar una època en tota la seva plenitud, allà on realment trobava la coherència global, que sovint no sembla possible en les petites recerques, era en les grans síntesis». (p. XI). És certament aquest un punt de la teoria

o doctrina historiogràfica batlloriana. En aquest mateix camp, una altra característica de Batllori, assenyalat igualment per Gatell i Soler, és la seva visió d'universalitat a l'hora de plantejar els temes historiogràfics. És ben cert. Als estudiants que el vam tractar personalment i ens orientava en les senderes de la historiografia, ens repetia tothora que, abans d'escriure sobre qualsevol corrent de pensament o situació històrica d'un àmbit geogràfic concret, calia veure sempre què passava a quants més llocs millor.

El volum XIX de l'obra batlloriana està estructurat en forma de quatre blocs. El primer, «Records de quasi un segle», conté els aspectes biogràfics de Batllori que ell mateix dictà, l'any 2000, a Cristina Gatell i Glòria Soler, i que elles completen amb nombroses ampliacions al que ja publicaren en la versió castellana dels «Records» (2001).

1. El cos del primer bloc, el componen vuit apartats. Encara que potser massa prolixament, els presentem tot seguit: 1.1) Els seus orígens familiars, «Des d'una família barcelonina», on ja s'apunten algunes de les afeccions que després influïren Batllori; 1.2) «Els anys de formació escolar i universitària (1916-1928) a la Universitat de Barcelona», centre que li resultarà determinant per a prendre contacte amb els fets i les persones que el menaren a desenvolupar la seva tasca d'historiador i a esdevenir religiós jesuïta. En aquest període de la biografia de Batllori, ja hi apareix la figura del jesuïta Ignasi Casanovas, el fundador de la Balmesiana i de la revista *Analecta Sacra Tarraconensia*, i que havia d'exercir un fort influx en ell, encara que ell mateix, com ho diu en un altre indret del volum XVI, no es voldrà reconèixer com a deixeble seu. S'hi parla també de la reacció de la Dictadura de Primo de Ribera contra els clergues catalans «separatistes». En aquest context, Batllori fa una defensa del pare Włodimir Ledóchowski, el polonès general dels jesuïtes. M'ha sorprès que en parli ací d'aquest religiós. No pel fet de defensar-lo, perquè el pare Batllori practicava noblement tant en els escrits, com en la seva vida l'«*unicuique tribuendi*», sinó perquè no li tenia gaire simpatia. Una de les causes deuria ser –no recordo si m'ho havia dit el mateix Batllori– que feia resar els jesuïtes de tot el món per la victòria de les armes de Franco. D'altra banda, tenia una certa prevenció sobre els polonesos com a governants. Privadament, m'havia manifestat, als anys vuitanta, en temps del papa Joan Pau II: «Això que dic és un pleonasma, però els polonesos no serveixen per a governar».

Uns altres apartats d'aquest primer bloc són: 1.3) «Lluny de Barcelona (1928-1940)», amb l'ingrés de Miquel Batllori i estudis a la Companyia de Jesús, a Gandia i a Veruela –on topà, com ho expressa ell mateix, amb la intolerància i el reaccionarisme de l'ambient clerical espanyol, i amb «la subcultura clerical que tant em pesarà els tretze anys que en deien formació» (p. 446)–, a Avigliana, San Remo i a Oña. D'aquest primer periple de Batllori per l'estranger ens relata la seva punyent actitud crítica sobre

el feixisme italià i el cop d'estat espanyol de 1936. D'altra banda, la seva primera estada a Itàlia coincidí amb el seu interès creixent per la cultura catalana i li féu acréixer la vocació d'historiador. Aquí hom trobarà interessants referències a la situació internacional d'aleshores, com la Segona Guerra Mundial i l'espanyola, en concret l'Església i l'alçament militar, i encara el drama de la mort del pare Casanovas, assassinat durant la revolució de 1936, i que li va provocar una certa crisi existencial. 1.4) L'estada a Mallorca, «A l'illa del bell parlar (1941-1947)», és un bonic record que el pare Batllori conservà tota la seva vida. El seu allunyament de Barcelona fou degut, com ell mateix explica, al seu «tarannà liberal, catalanista i inconformista amb moltes qüestions de la Companyia de Jesús» (p. 86), i per sostreure'l també a l'eventual direcció de la Fundació Balmesiana, tal com era el desig del pare Casanovas. L'estada al col·legi de Montisyon i a aquella illa li feren descobrir la bellesa encara més del català i de la seva forma oriental –«El bell parlar de Mallorca m'encisà» (p. 88)–, i li permeté d'entrar en contacte amb la poesia de mossèn Miquel Costa i Llobera i de mossèn Joan Alcover.

Segueixen després els apartats que tracten de l'estada del pare Batllori a la Ciutat Eterna. 1.5) Amb «Els primers passos d'un jesuïta català a Roma» s'iniciava una estada en aquesta ciutat que havia de durar quasi mig segle. En aquest apartat apareixen els seus estudis als arxius ARSI i ASV i sobre el jesuïta Baltasar Gracián, el seu llarg viatge a Llatinoamèrica i d'altres; les seves relacions amb La Sapienza, l'Accademia dei Lincei, i amb els catalans de Roma (Anselm M. Albareda, Higiní Anglès, Manuel Bonet); la seva intervenció prop de l'Ambaixada davant d'Itàlia, per evitar la condemna del filòsof espanyol José Ortega y Gasset; les reunions al Circolo della Caccia, en què participaven alguns italians descendents de l'antiga Corona d'Aragó; les relacions amb la noblesa romana; els seus primers càrrecs, com a membre del Comitè Vaticà de Ciències Històriques (1964-1980), i fins algunes actuacions seves d'un incipient ecumenisme. No sempre fou fàcil la seva llarga estada a Roma. A propòsit d'això, Batllori diu: «La meua actitud, liberal i catalana, despertava moltes prevencions per part de molta gent» (p. 103). Amb tot, al pare Batllori, presentar-se ell mateix com a liberal dins de la societat romana, li agradava molt.

1.6) «El Concili i el Postconcili», que seguí des de Roma mateix, els visqué amb intensitat. El Vaticà II quedarà sempre per a ell com la referència de la seva visió de l'Església del futur. Batllori analitza les causes que van fer possible aquella assemblea ecumènica, així com les seves conseqüències. Aquest període, el va viure observant la situació del Vaticà, de l'Ambaixada espanyola, seguint també els corrents teològics –especialment els centroeuropeus i nord-americans–, la teologia de l'alliberament; i participant en diverses tertúlies romanes com les que tenia amb Antonio Garrigues,

monsenyor Justo Fernández, rector de l'Església Nacional Espanyola de Montserrat, Manuel Bonet i Muixí, Joaquín Ruiz-Giménez, i, més esporàdicament, amb Ramon Sugranyes de Franch, auditor del Concili com el doctor Bonet. Igualment, es refereix als personatges que tractà en temps del Concili, Jean Guittou, l'amic de Pau VI i de Mitterrand; i, com a jesuïta, el pare Arrupe. De qui seria més tard general de la Companyia de Jesús, Arrupe, en repeteix una idea –que li era també molt plaent al mateix Batllori–, és a dir, la importància que concedia Arrupe a l'ensenyament secundari. D'Arrupe li agradaven unes coses, altres no, en part perquè a Batllori no li feien gaire peça les personalitats carismàtiques: «Arrupe tenia la qualitat de poder ser a la vegada un quasi il·lús home carismàtic i un home pràctic, com tants altres bascs» (p. 142). L'apreciava –diu– «tot i que no m'agradaven les seves actituds carismàtiques» (p. 143).

En aquestes pàgines de la vida romana marcada pel Concili i el postconcili no podien mancar-hi l'al·lusió de Batllori als papes del temps. Va tractar Joan XXIII personalment –encara que de manera ocasional–, «un home més intel·ligent que no pas culte» (p. 133). De Joan Pau II, en diu que s'interessava per algunes de les persones de l'Opus Dei, i afegeix que aquesta associació és el que havia estat l'Orde dels jesuïtes al segle XVI. El Pontífex polonès necessitava l'Opus per a recuperar la fe religiosa catòlica, amb l'ensenyament i la predicació, com ho havien fet els jesuïtes davant la protestantització de Polònia i Àustria. Sobre aquesta organització religiosa manifesta encara que ell havia estat un dels pocs jesuïtes que als anys quaranta havia aplaudit l'arribada de l'Opus Dei a la cultura general espanyola, per a ajudar a crear una alta cultura catòlica; però li causà «un bon desgany», perquè es passaren ràpidament a l'integrisme. Sobre Joan Pau II continua dient que és un Papa «contradictori i contrastant». Com una de les coses millors del seu pontificat valora que hagués demanat perdó públicament pels perjudicis causats anteriorment per la ultraortodòxia del Vaticà i per la Inquisició. Respecte a la història del postconcili, Joan Pau II, segons el parer del pare Batllori, hauria fet passos endavant, però també endarrera, «i, en la història, que és moviment, aturar-se potser ja significa fer un pas enrere» (p. 145).

El pare Batllori s'ha referit primer a les persones del temps del Concili i del postconcili, després ho fa respecte al mateix Concili segons la seva visió personal. Això darrer ho recullen molt bé les prologuistes d'aquest volum, en la introducció a aquest apartat, quan diuen: «El distanciament dels anys han permès a Miquel Batllori de fer una valoració molt ponderada del Concili Vaticà II. Per a ell, la gran falla històrica del Concili va ser deixar passar l'oportunitat de resoldre els problemes que veritablement interessaven al poble de Déu. No obstant això, aquella decepció ha acabat convertint-se en un avantatge, ja que la tímida reforma teològica, fracassada

llavors, ha estat acomplerta i fins i tot superada pels mateixos teòlegs, sense que s'hagin produït reprovacions. Utilitzant un cop més la perspectiva històrica, Miquel Batllori transforma el «forat negre del Concili» en un fet beneficiós.» (p. 126). Aquests mots signifiquen que Batllori no coincidia amb la valoració sovint repetida que el mèrit del Concili fou el d'haver estat precisament un concili pastoral. Per a ell una de les seves les mancances era justament haver deixat massa de banda la filosofia i la teologia; és a dir, el fet de no haver estat un Concili també doctrinal i moral. Allò que deia el doctor Bonet, com ho recorda el pare Batllori, referint-se al Concili: « «No és litúrgia? No és pastoral? Fora!», que ja llavors no m'agradava gaire, és en realitat el gran forat negre del Concili Vaticà II [...] Les meves reflexions posteriors m'han fet veure, encara més clar, que també l'actitud del doctor Bonet era molt exagerada [...] Ja llavors em va saber molt greu –i ara ho remarco més– la posició dels pares del Concili de no voler intervenir en qüestions de tipus teològic i moral.» (p. 137).

Sense deixar la seva residència a Roma, el següent apartat, 1.7 «Entre el món historiogràfic i el món clerical», recull principalment la seva remarcable activitat internacional, a causa de la seva participació, sobretot, en congressos històrics com en els de la Corona d'Aragó, o a la seva vinculació a l'Acadèmia de la Història de Madrid i al Comitè Internacional de Ciències Històriques; i per la seva participació també en la Comissió Internacional d'Història Comparada, en l'Institut d'Estudis Catalans de Barcelona, i, en un altre ordre de coses, en l'Acadèmia Catalana del Fòrum Vergés, centre de catalanisme cultural molt consistent i també de catalanisme polític. Tot això va suposar per a Batllori equilibrar el seu món romà, sovint massa clerical, com ell ho afirmava. Aquí fa encara un esment particular a la seva relació amb Jaume Vicens Vives, que venia de lluny, de quan s'havien conegut a Mallorca. Les autores d'aquest apartat, en la seva introducció, divideixen encertadament el període romà del pare Batllori en dues etapes: d'ençà de la seva arribada a Roma, el 1947, fins a l'inici dels treballs sobre la Segona República Espanyola, el 1968, les seves visites a Catalunya eren esporàdiques; i després de 1968 i 1991, la seva estada a Montserrat (per mor del seu treball sobre l'Arxiu Vidal i Barraquer) durant els tres mesos d'estiu, en el transcurs dels quals tenia interessants converses amb els monjos Marc Taxonera, Hilari Riquer i Josep Massot i Muntaner. En aquestes pàgines van desfilant igualment altres personatges gravats en el record de Batllori. N'esmentarem sols els catalans: monsenyor Higini Anglès, Martí de Riquer, Josep Maria Benítez –amb la descripció del viatge que feren tots dos per Grècia i Bizanci, tan ben descrit i amb tant pocs adverbis emprats per descriure llocs geogràfics i històrics tan importants, «un viatge, inicialment historiogràfic, però realment històric

per a nosaltres, en el doble sentit d'aquesta paraula polisèmica» (p. 162)–, Jordi Rubió, Miquel Coll i Alentorn, Anton Cañellas.

L'últim apartat, 1.8) «Des del mirador: la personalitat intel·lectual de Miquel Batllori», constitueix un recull dels diversos components de la seva personalitat intel·lectual. Un mirador des d'on contempla ara els seus pas per la Universitat de Barcelona, el doble condicionament de la seva formació, com a universitari i com a jesuïta, les seves conviccions sobre la història i la filosofia de la història, cultura i civilització, visió global de la cultura catalana, i àdhuc sobre la tolerància.

2. El segon bloc d'aquest volum XIX, «Converses sobre els meus escrits», és una autobiografia intel·lectual de Miquel Batllori. El constitueixen les sessions de treball de 1992, a la Càtedra Ferrater Mora de pensament contemporani, de la Universitat de Girona.

En el primer apartat, 2.1 «L'interès medieval des dels meus estudis a Barcelona», Miquel Batllori explica com va arribar a acostar-se a catalans medievals com Ramon Llull i a Arnau de Vilanova. Hi surten igualment les seves relacions amb professors i amb els alumnes d'aleshores, i les amistats que nasqueren en la seva estada a la universitat, Ferreter i Mora, Batlle i Prats, Joan Busquets, i aquells que més va tractar, Santiago Sobrequés i Jaume Vicens i Vives, mossèn Ramon Roquer, Anna Maria de Saavedra, Antoni Rubió i Lluch, i Jordi Rubió i Balaguer.

Una cosa semblant fa Batllori en la segona conversa del segon apartat, 2.2 «L'humanisme i el Renaixement», en relació a aquests moviments d'idees. L'apartat que segueix, 2.3 «El barroc literari i el polític centrats en Baltasar Gracián i el la Guerra de 1640-1652», és particularment interessant de seguir-lo narrat pel mateix Batllori. De Gracián, a qui conegué en part per Eugeni d'Ors, s'interessà «des del punt de vista literari, i també des de la seva vida com a religiós» (p. 260). En parlar del jesuïta aragonès, el pare Batllori es refereix a Menéndez Pelayo, que no era precisament admirador de Gracián, i de qui diu que no era tan reaccionari com la gent pensava. Fa observar també que el catalanisme de Menéndez Pelayo era cultural, no pas polític, en el qual camp «es mostrava tan intransigent i tan anticatalanista com qualsevol castellà» (p. 259). Els catalans, diu Batllori, en general han tingut simpatia envers l'autor dels *Heterodoxos españoles*, «perquè s'havia presentat com un castellà catalanòfil» (p. 259). Tornant a Gracián i Batllori, confessa de si mateix: «jo era considerat una espècie de rèprobe que seguia les passes de Gracián; i tant se'm va dir que seguia Gracián –què més voldria jo que assemblar-m'hi!–, que m'interessà [...]» (p. 263). L'atreïa com a historiador i com a amic de Catalunya. La seva admiració per Gracián no el priva de reconèixer la misogínia d'aquest religiós, encara que després matisa una afirmació tan rodona com aquesta.

Però solament la matisa, perquè després dirà que per a Gracián «una gran dona, com la reina Isabel, era “*una mujer muy hombre*”» (p. 273).

En aquest segon bloc, en què el pare Batllori explica com arribà a interessar-se per alguns temes de la història cultural, hi surt una figura que tingué molt d'influx en la vida intel·lectual de Miquel Batllori: la del jesuïta Ignasi Casanovas, fundador de la Biblioteca Balmes de Barcelona i de la nostra revista *Analecta Sacra Tarraconensia*, com tot seguit es veurà en els apartats següents. En el 2.4, «La problemàtica de la Il·lustració a Espanya i a Europa durant el regnat de Carles III», el pare Batllori ja diu que es començà a enllepolir pel segle XVIII, arran de la invitació que li féu el pare Casanovas a continuar el seu treball sobre els jesuïtes de la Universitat de Cervera exiliats a Itàlia, i que fou publicat en la Sèrie Històrica de la Biblioteca Balmes. Els jesuïtes expulsats i la Il·lustració, uns temes que Batllori ha tractat a bastament, i dels quals hom trobarà una molt bona reflexió en aquestes pàgines. Cal llegir-les, i llegir-les pels aclariments que hi fa sobre jansenisme i jesuïtes, i jesuïtes i Il·lustració. En aquest apartat hi apareixen, al marge de la consideració sobre la Il·lustració, algunes apreciacions personals que Batllori repetia sovint. Una és que era antifranquista i no per això fou mai marxista, i que no fou marxista «no pel fet de ser capellà, sinó pel fet de ser liberal» (p. 300). I una altra sobre els seus estudi: «Jo m'he vantat sempre de no haver volgut tractar mai de dos importants temes històrics: la Inquisició espanyola, perquè em repugna, i la *Guerra Incivil* espanyola, perquè l'he soferta molt, bé que des de fora» (p. 300).

«De Jaume Balmes, pensador i polític, a Vidal i Barraquer, prelat i patrici». Moltes coses que surten en aquest cinquè apartat (2.5) han aparegut ja en els escrits autobiogràfics de Miquel Batllori, així com en el transcurs de la seva obra, particularment en el volum XVI de l'Obra Completa; però aquí es fa una bona síntesi de tot el que vol abastar el seu títol. Un suggeriment: potser hauria calgut d'incloure-hi els cognoms Costa i Llobera, ja que en aquest apartat es donen notícies molt interessants sobre aquest eclesiàstic mallorquí. Fou també el pare Casanovas que despertà en Batllori l'interès per Balmes. Del filòsof vigatà, a Batllori l'atreia la seva filosofia, el seu interès social de Catalunya, i de Catalunya com a poble, les seves observacions sobre el socialisme premarxià –«a mi m'agrada més dir «premarxià» que no «utòpic», precisava Batllori –perquè sembla que se suposi que el marxisme «real» no era utòpic, quan la història acaba de demostrar que n'era igualment, d'utòpic» (p. 304)–, i perquè Balmes era liberal al màxim en l'ambient clerical del seu temps.

A mossèn Costa i Llobera, Batllori, hi arribà igualment mercès al pare Casanovas, que ja havia fet publicar al primer fascicle d'*Analecta Sacra Tarraconensia* la correspondència entre aquell clergue mallorquí i Antoni Rubió. Torna a sortir novament Casanovas, ara com a l'origen –de manera

indirecta, si hom ho vol així– del cultiu de Batllori de la història contemporània, i més en concret l'interès per Vidal i Barraquer. La preparació de la biografia del pare Casanovas, del pare Batllori, segons que ho diu ell mateix: «em va enllepolir i em féu veure que, si es podia tenir un bon arxiu, es podia fer història contemporània seriosa» (p. 310). Aquí, referint-se al pare Casanovas, fa unes observacions sobre la seva biografia d'aquest altre jesuïta. Així, diu que, en aquest treball, manquen dos punts molt importants. Primer la «intervenció eficacíssima» del pare Casanovas en el triomf de la Solidaritat Catalana (1906-1907), ja que provà als catòlics catalans que podien votar aquest partit polític: «Encarregat per Prat de la Riba, el pare Casanovas compongué un escrit molt acurat, en què aplicava a la situació política de Catalunya la doctrina ètica tradicional de la causa amb doble efecte [...]: És lícit d'acceptar una causa determinada de la qual es puguin seguir dos efectes – un de bo i un altre de dolent–, sempre que sigui més probable el triomf de l'efecte bo, i per tant, la disminució de l'efecte dolent» (p. 311). La segona mancança de la biografia de Casanovas és que no s'hi esmenta que aquest religiós, invitat per Prat de la Riba, féu algunes correccions als articles periodístics de Maragall sobre la Setmana Tràgica, i com d'aquesta d'aquesta manera pogueren arribar aquests escrits a les mans dels burgesos catalans, a través de les pàgines de *La Veu de Catalunya*. Aquestes dues llacunes de la biografia de Casanovas són degudes al fet que Batllori no posseïa, en ser publicada, la documentació necessària per a haver-les evitat.

No abandona encara el pare Batllori la figura del pare Casanovas. S'hi referí quan el cardenal Vidal i Barraquer li demanà que redactés el missatge dels bisbes catalans a les Corts Constituents de 1931, però fou el mateix Casanovas qui proposà al prelat que ho fes un altre jesuïta, el pare Narcís Noguer, molt amic de Casanovas, molt català com ell, però molt integrista a diferència d'ell, que era més tost catolicoliberal. Així aquest discurs dels bisbes catalans adoptà l'aire integrista que tenia, semblant als de les altres províncies eclesiàstiques d'Espanya. Resulten molt interessants les conclusions que Batllori va traient del seu treball sobre l'Arxiu Vidal i Barraquer, i els seus, pocs, però aclaridors judicis sobre el pensament polític del cardenal.

3. El tercer bloc, «Testimoniatsges autobiogràfics», complementa, com ho diu Solervicens en la «Nota Editorial», els dos blocs anteriors. S'hi recullen novament temes de la infantesa de Batllori, sota l'irònic títol, 3.1 «Cromos d'una infància burgesa». Igualment, s'hi transcriuen dues entrevistes telefòniques: Una, que també porta un títol suggerent i irònic, amb Ramon Barnils, Quim Monzó i Jordi Vendrell, 3.2 «Humorisme: El lloro, el moro, el mico i el senyor de Puerto Rico», de l'any 1985, en la qual sobresurt el «distingit humorisme» del pare Batllori, segons Solervicens;

l'altra, 3.3 «Religiositat», una entrevista de to ja més seriós que li féu, molt ben dirigida, Josep Masllorens en 1999, i que mostra l'espiritualitat religiosa del pare Batllori. Aquesta entrevista és potser un dels llocs on el pare Batllori deixa entreveure més la seva ànima com a cristià i com a religiós. És interessant de descobrir-hi com vivia la seva fe: «Jo gaudeixo del dubte. M'hi trobo bé, en el dubte» (p. 377). Deu ser per això, que les figures que més el fascinen de la Sagrada Escripura, després del Fundador de l'Església i de Maria, són els dos Deixebles d'Emmaús. A la base de l'espiritualitat de Batllori hi ha, com ell mateix ho manifesta, la seva mare, que li transmeté el sentit de la sobrenaturalitat i una escala de valors. Aquesta dimensió transcendent, ben cultivada després de la seva infantesa, l'emmenà a la professió religiosa, de la qual diu ja al final de la seva existència: «estic satisfet de ser jesuïta» (p. 385). És també a causa de la seva serena i madura espiritualitat que el pare Batllori, en ser preguntat sobre la solitud que pot experimentar la vida del religiós, exclama: «La solitud pura, no l'he sentida mai, perquè sempre m'he sentit molt acostat a la divinitat i molt ajudat per ella [...] Sempre, en el fons, he conservat una presència de Déu que m'ha impedit de sentir-me sol» (p. 385-386). I al final de l'entrevista, i en albirar també el final de la seva existència a la terra, el nostre religiós conclou: «M'atanso a la Veritat, i espero acostar-m'hi encara més.» (p. 386)

L'últim apartat del tercer bloc és, després dels de tema autobiogràfic, un retorn a la vida intel·lectual del pare Batllori. Es tracta de dos reports – diguem ací, i pel nostre compte, que al pare Batllori no li agradava d'anomenar «ponències» les comunicacions científiques, ja que, segons ell, les que «ponen» són les gallines –, que foren llegits arran del quart centenari del naixement de Gracián, a Osca i a Berlín, 4.1 «Mig segle amb Gracián». Són dos reports, doncs, molt prolixos sobre la personalitat i obra del jesuïta al qual era tan afeccionat Miquel Batllori.

4. El penúltim bloc aplega els treballs de síntesi que el pare Batllori redactà mentre publicava la seva *Obra Completa*, després de l'aparició del volum monogràfic corresponent. Aquí hom trobarà, 4.1, el «Pròleg a una història de la cultura catalana», que es refereix al «Pròleg» de Pere Gabriel (dir.), *Història de la cultura catalana*; i els apartats 4.2 «Mig segle d'historiografia col·lectiva sobre la Corona d'Aragó», 4.3 «La Universitat de València en la política universitària de la Corona d'Aragó», 4.4 «Sant Francesc de Borja i la fundació del Col·legi Romà, ara Universitat Gregoriana», 4.5 «En el IV centenari de l'establiment dels jesuïtes a la ciutat de Manresa (1602-2002)», 4.6 «Baltasar Gracián, escriptor i escripturista», que fou la lliçó doctoral pronunciada arran de la sessió d'investidura del mateix pare Batllori com a doctor *honoris causa* de la Universitat Pontifícia

de Comillas, 2002; 4.7 «Barcelona i Catalunya en l'obra de Gracián», o sia el discurs de recepció del Premio Nacional de las Letras Española, 2002, i l'apartat 4.8 «Historiografia i recuperació del pensament del Set-cents i en el Vuit-cents: Ignasi Casanovas i Frederic Clascar».

Ens entretindrem un xic en aquest vuitè apartat perquè té a veure amb el fundador d'aquesta revista, *Analecta Sacra Tarraconensia*, per l'innegable interès de l'article i pels aspectes nous de la personalitat i obra de dos significatius personatges de la vida cultural del clergat barceloní del segle xx. Sense voler fer unes biografies paral·leles, a la manera de Plutarc, Batllori va comparant les coincidències, semblances i diferències de mossèn Clascar i del pare Casanovas. De Clascar, acusat de filomodernisme, el pare Batllori n'assenyala que la posició d'aquest clergue pel que fa a la història de l'origen del cristianisme és una mica paral·lela a la de monsenyor Duchesne. En això no es pot pas dir que coincidís amb Casanovas, de doctrina segura i il·lustrada. Un punt de contacte i un altre de divergència tingueren les seves relacions amb Prat de la Riba, el qual tenia més confiança en Casanovas, i no tanta amb en Clascar (d'aquesta confiança de Prat de la Riba en el pare Casanovas ens hem referit ja en tractar de l'apartat 2.5). Un altre punt és el fet que ens explica el mateix pare Batllori, quan, en ordenar, el 1940, l'arxiu del pare Casanovas, per traslladar els seus papers més importants (correspondència amb Torras i Bages, Ruyra, Maragall) al despatx que el pare Casanovas tenia a la Biblioteca Balmes, s'adonà el jove Batllori que no hi apareixia cap carta de Casanovas a Clascar. Els tres punts de coincidència i de contrast els constitueixen la posició d'aquests dos eclesiàstics, pel que fa a la qüestió de la vida litúrgica, al tomisme, als estudis bíblics, a l'estètica i a la sociologia. També esmenta ací el pare Batllori les convergències de Casanovas i de Clascar amb mossèn Eudald Serra i Buixó, cofundador de la Balmesiana junt amb el pare Casanovas, en el treball seu de divulgació de la devoció popular en el Foment de Pietat Catalana.

L'últim apartat, 4.9, conté la «Lliçó magistral en l'acte d'investidura com a doctor Honoris causa per onze universitats de l'àmbit català (Barcelona, Santa Maria del Mar, 23 de maig de 2002)». Una magnífica lliçó plena d'ironia, saviesa i ciència. Aquí es veu el fi humorisme que va fer aparèixer el mateix pare Batllori en la intervenció que va tenir en aquell acte que li era tributat, quan ja s'apropava el final de la seva existència, en llegir: «No crec que, a Barcelona, s'haguessin mai trobat tantes Universitats, més tres que ja s'ha anticipat i tres més que s'hi adhereixen per a celebrar un solemníssim funeral *corpore uiuente et insepulto*, amb dos cardenals, un arquebisbe, un gratat de bisbes, dos abats, i capellans a desdir.» Foren serioses, però, la captinença i les paraules de Batllori en aquell acte, quan s'adreçà al cardenal Arxiver i Bibliotecari de la Santa Seu, al qual, per

deferència, se li adreçà en castellà –perquè el purpurat era d’origen argentí, Jorge María Mejía–, però per recordar també al representant de la Santa Seu per a aquella circumstància la repressió que havia sofert la llengua catalana en decennis recents, així com «*durante la primera Dictadura en 1923-1930, en lamentable, y lamentada, connivencia con Roma*» (p. 505).

5. El cinquè i últim bloc, «Notes crítiques» conté cinquanta-set treballs entre pròlegs i ressenyes escrits per Miquel Batllori. Assenyalen el Discurs al Consejo General de la Abogacía Española, de 2001, sobre sant Ramon de Penyafort; els tres escrits sobre els Borja; dos més relacionats amb Montserrat, la seva impremta, i Montserrat en l’espiritualitat ignasiana; una conferència sobre el doctor Joan Baptista Manyà, de 2002. En la subdivisió d’aquest bloc, «Personatges per a una nova galeria», hi apareixen els que el pare Batllori va conèixer i tractar personalment com Gregorio Marañón, Anna M. de Saavedra, monsenyor Higiní Anglès, Agustí Duran i Sanpere, Francesc de Borja Moll, Martí de Riquer, Albert Manent. Hi ha encara un Colofó que és l’entrevista de Sil Alameda, «Un jesuïta vitalment crític enfront de l’Església institucional». Un títol una mica, diguem-ne sensacionalista, però que presenta la visió del pare Batllori sobre alguns problemes de molta actualitat en l’Església dels inicis del segon mil·lenni, com la vida sexual del clergat, el celibat dels clergues, els mètodes anticonceptius; punts respecte dels quals, més que donar-hi respostes immediates les suggereix i on, sovint, fa una crítica en dimensió oberturista –per dir-ho d’alguna manera– sobre la doctrina moral de l’Església i la seva disciplina actual pel que fa a la vida sacerdotal. En aquesta mateixa entrevista, Batllori, després de repetir el que en altres llocs ja havia dit sobre la situació de l’Església a començament del segle XXI, i que ell defineix com la d’un fracàs del Concili Vaticà II, rebla amb decisió la descripció de l’ambient reaccionari que hi havia, abans del Concili, en alguns components de la Companyia de Jesús i del clergat espanyol. Dels jesuïtes que podien respondre a aquesta descripció, diu que eren inaguantables, més encara que els del clergat secular, «*porque eran españoles y clérigos, y con una especie de roña de siglos muchos de ellos, pátina*» (p. 638). Amb aquest mots es referia Batllori als jesuïtes vells i espanyols que ell havia conegut en les diverses comunitats on visqué. I és que és ben cert allò que el mateix pare Batllori deia en diverses ocasions, i que torna a expressar en aquesta entrevista; verbigràcia, que no podia suportar els vells i que ell mateix no volia ser-ne, de vell, almenys com aquells que «no podia suportar».

Transmeten més sensació de serenitat les respostes de Miquel Batllori a les preguntes que li va presentar el pare Josep M. Benítez, quan aquest preparava el llibre, que ell va codirigir, sobre jesuïtes significatius de l’Orde. Ací reapareixen els sentiments religiosos més profunds del pare Batllori,

com també la seva perspectiva de futur respecte de la Companyia de Jesús, la qual: «Si vol restar fidel a sant Ignasi, haurà d'ésser plural, i conjugant religió i estudi». Referint-se encara al seu caràcter, Batllori diu humilment que ha hagut de «lluitar sempre contra l'autocomplaença estèril». El pare Miquel Batllori acaba responnent les preguntes de Benítez –i d'aquesta faísó fineix igualment el volum de «Records personals i últims escrits»–, amb un refrany de Cató/Ciceró, «*Serit arbores quae alteri saeculo prosint*», i amb un «enigmàtic» aforisme batllorià: «He salvat la meua vida i la meua vocació mercès a un humorisme transcendental.» (p. 645).

En dic «enigmàtic», d'aquest aforisme del pare Batllori, perquè costa d'entendre. No és fàcil de comprendre, per exemple, que algú es pugui fer jesuïta –i aguantar després tota la vida aquesta opció– per «un humorisme transcendental». Tanmateix, allà on he trobat que ho explica el mateix pare Batllori és en una conversa que mantingué amb Llorenç Gomis i Jordi Pérez, el mes de novembre de 2002, «Miquel Batllori: «Hice historia porque es el transfondo de todo»», i que aparegué en la revista *El Ciervo*, l'any 2003. Aquí, referint-se a l'«humorisme transcendental», diu: «*Sin humorismo uno no puede aceptar que le hagan estudiar la 'Retórica' que nos hicieron estudiar. Y como esto bastantes cosas. Sin ese humorismo transcendental cómo se podía estudiar eso, por amor de Dios. Este humorismo tiene sin embargo dos aspectos. Por un lado podría tener un sentido kantiano: el humorismo no es una cosa banal, sino que es algo transcendental, de todo el pensamiento. Dentro de mi pensamiento hay siempre un filón de carácter humorístico. Por otro lado, lo transcendente tiene un sentido filosófico y religioso a la vez. Es una palabra muy polisémica para mí.*» (p. 10). El teòleg J.M. Rovira Belloso, en preguntar-li no fa gaire sobre el significat d'aquest aforisme, va respondre'm espontàniament i col·loquial: «És que Nostre Senyor feia un acudit al pare Batllori».

No sé si és una impertinència, però ja que he citat una entrevista al pare Batllori que no es troba en aquest volum, ho torno a fer amb altres dues que, al meu judici foren també ben realitzades: la que li féu, en 1990, Susana Borràs Alomar, «Entrevista acumulativa: la experiencia investigadora de Miquel Batllori, S.I.», publicada en *Anthropos*, n. 112, en què Batllori disserta sobre el mètode històric; i la de Pep Blay, «Miquel Batllori, la petjada de la cultura catalana a Europa», *Cultura*, n. 38, que em sembla molt interessant pels aclariments que fa el mateix Batllori sobre el seu humanisme: «A mi m'han repetit tantes vegades que sóc humanista que ni jo mateix m'ho crec»; sobre el seu «liberalisme catòlic» – li agradava al pare Batllori de fer notar als qui estudiaven aquest tema la distinció entre catòlics liberals i liberals catòlics, que manlleua a J. A. Maravall–, i sobre el seu catalanisme.

Aquest volum de l'Obra Completa, mercès a la tasca infatigable de

Batllori, ha desbordat, segons que diu Josep Solervicens, coordinador de l'Obra, les previsions esbossades en la nota editorial del primer volum (p. 649). Ens n'alegrem, d'aquest desbordament. És el que ens permet de veure la intimitat de la pròpia biografia de Miquel Batllori, la seva religiositat i humanisme i fi humorisme.

Jo hi he vist un Batllori –a qui li agradava molt de saber els orígens familiars de cadascú, perquè deia que això l'ajudava a comprendre les persones– satisfet de la seva procedència burgesa, a qui li abellia també de reconèixer i relacionar els cognoms de les nissagues aristocràtiques, amb els representants de les quals es relacionava de grat. M'he adonat dels seus posicionaments ideològics, de la seva visió social, que passava per un gran sentit de la justícia, i que no fou marxista per liberal. El seu era un liberalisme en un sentit polític, no pas econòmic o moral. De fet, es definia com un jesuïta liberal, liberal i lliurepensador, almenys fins allà on podia arribar la seva fe. Un jesuïta català a Roma, amb un catalanisme decidit, tanmateix un catalanisme cultural que no sé pas si es podria parangonar amb el nacionalisme polític català contemporani, ja sigui –diguem-m'ho així, per fer-ho curt– a la manera de Pujol o a la de Maragall. Un eclesiàstic a Roma a qui no li agradava gaire l'ambient clerical, ni el de la Cúria romana, ni el dels mateixos jesuïtes, però que hi estava ficat –força menys del que podria semblar a qui no conegués la seva vida i activitat–, i a qui, amb tot, li feien gràcia algunes «*pettegolezzi*» clericals i no tan clericals. Una vida rica en relacions socials i austera en la seva intimitat. D'una conversa encisadora i ràpida –sovint era més veloç el seu pensament que les seves paraules, cosa que no li plaïa gens. I era un bon amic dels seus amics, deixebles i estudiants; exquisit en el seu tracte –més distant i més irònic però, i fins més dur, amb els reaccionaris, integristes, feixistes, espanyolistes i franquistes.

Que el pare Miquel Batllori hagués estat un gran humanista i historiadore, ja ens n'hem pogut adonar prou en els diversos volums de la seva Obra Completa. Tanmateix, aquest volum ens ha permès d'entrar –com ja ho hem dit més amunt– en la seva intimitat com a persona. És, entre altres coses, el mèrit dels qui l'han fet. El mèrit, és clar, de la discreta i eficaç direcció –«amical i encertada», en deia el pare Batllori (p. 631)– d'aquesta Obra, a càrrec d'Eulàlia Duran, de la bona disponibilitat de l'editor, Eliseu Climent, i del bon treball del seu coordinador, Josep Solervicens. Els n'hem d'estar pregonament agraïts.

Ramon CORTS I BLAY
 Director d'«Analecta Sacra Tarraconensia»